

Maurice Dobb

Kapitalismen igår och idag

Engelskt original 1958, svensk översättning (Göran Andersson) från 1970

Innehåll

1. Vad är kapitalismen?	1
2. Hur kapitalismen uppstod.....	8
3. Konkurrens och monopol	12
4. Den sjunkande profitkvoten och arbetets andel	20
5. Ekonomiska kriser	24
6. Efter andra världskriget	30

1. Vad är kapitalismen?

Kapitalismen är något alla talar om nu för tiden, vare sig de hör hemma på höger- eller vänsterkanten. Ändå är det ett ord som används i en rad olika betydelser, vilket resulterar i inte så lite förvirring och missförstånd. Det finns t.o.m. vissa som förnekar att det över huvud taget är möjligt att ge det någon preciserad innebörd (dessa är troligen en liten majoritet, som i huvudsak består av dem som tror att ett bra sätt att försvara ett system mot dess kritiker är att förneka att det verkligen kan kallas ett system). Andra talar förvånande nog om det som något från det förflutna: ett tillstånd som har upphört att existera, eller i varje fall redan håller på att förändras, här och nu, till något annat.

Att börja denna broschyr med en långrandig diskussion om definitioner skulle vara att inbjuda läsaren att ge upp redan från början. Jag har inte för avsikt att ge mig in på någon sådan diskussion. Samtidigt kan jag knappast helt avstå från att säga (med så få ord som möjligt, hoppas jag) vad jag kommer att avse med termen kapitalism i det följande. Jag känner mig säker på att jag skulle kritiserats av många, om inte de flesta, läsare om jag avstod från att göra det. Detta kan jag göra desto lättare därför att den mening i vilken jag kommer att använda den, har varit den vanliga i den socialistiska rörelsen och arbetarrörelsen i hela världen under det senaste århundradet. Och det är, tror jag, den mening som avses av en stor majoritet av dem som använder termen. Jag avser ett system i vilket verktyg och redskap, byggnader och varulager som används i produktionen – med ett ord kapitalet – övervägande är i privat eller enskild ägo (inbegripet i detta är individer som gått samman som delägare i form av bolag eller aktiebolag, där varje persons äganderätt anges i form av aktier). Det beskrivs ibland mer obestämt som ett system med 'privat företagsamhet'. Med ett något mer tekniskt språk talade Marx om det som ett produktionssätt i vilket produktionsmedlen ägs av kapitalister, som utgör en särskild *klass* i samhället.

Lägg märke till att detta senare sätt att formulera det lägger till något som saknades i vår mer allmänna beskrivning av kapitalismen som ett system med privat äganderätt. Ett samhälle där *alla* är privata ägare är inte otänkbara, och något i närheten av det har existerat på olika platser och vid olika tider i historien i form av samhällen av småjordbrukare eller hantverkare–producenter. Här finns ingen åtskillnad mellan 'kapital' och 'arbete' och därför ingen konflikt mellan kapital och arbete, eftersom ägaren av yrkes- redskapen (och/eller jorden) samtidigt arbetar med sina egna händer. Att återskapa ett sådant samhälle har faktiskt varit många utopisters mål, några i oskyldigt, andra i bedrägligt syfte, som t.ex. talet från konservativt håll om en 'egendomsägande demokrati' i våra dagar. Uppenbarligen är ett sådant tillstånd bara möjligt där produktionsredskapen är primitiva och avsedda för produktion i liten skala. I det moderna samhället, med dess utstuderade och kostsamma teknik och produktionsprocesser med invecklad specialisering och mekanisering, är det omöjligt för varje människa att driva sin egen produktionsprocess. Att börja producera kräver stora kapitalbelopp – belopp som helt ligger utom räckhåll för alla som inte redan ackumulerat en avsevärd förmögenhet (eller åtminstone har en sådan position, socialt och ekonomiskt, att de kan dra in andra kapitalister som kompanjoner – som bekant lånar ingen till den som inte har något alls).

Innebörden av detta är att i det moderna samhället måste ett system med privat ägande av produktionsmedlen samtidigt innebära en *koncentration* av sådant ägande på relativt få händer. Koncentrationens själva faktum förutsätter sin motsats, frånvaron av andras ägande – i själva verket befolkningsmajoritetens. Några äger alltså och andra arbetar åt dem som äger – och är faktiskt tvingade att göra det, eftersom de, på grund av att de inte äger någonting och

inte har tillgång till produktionsmedel, inte har några andra möjligheter att försörja sig. Detta är grundvalen för den s.k. konflikten mellan kapital och arbete. I verkligheten är det en konflikt eller kamp mellan grundläggande intressen hos de viktigaste klasser, i vilka det kapitalistiska samhället är uppdelat – i stort sett mellan ägande kapitalister och arbetare som lever på att ta anställning mot lön. Det är denna klasskamp som bildar den historiska grundvalen för arbetarrörelsen, med dess fackföreningar och andra former av arbetarklassorganisationer. I ett sådant samhälle är det i allmänhet så att man bara kan bli rik (i meningen ha hög inkomst) om man först har kapital, och den enda snabba vägen till ekonomisk framgång är att förvärva kapital med vilket man kan sätta andra i arbete åt sig. Detta har jag sagt är det vanliga, eller typiska, fallet – det stämmer med undantag för några särskilt sällsynta färdigheter och begåvningar eller sådana fall där individer kan betinga sig höga arvoden eller hög lön i huvudsak på grund av sin sociala bakgrund eller den sociala prestige de åtnjuter.

För att detta sakernas tillstånd skall råda, är det uppenbart, anser jag, att först och främst två förhållanden måste föreligga. För det första, för att en hel klass av människor skall kunna få inkomster bara genom att äga och utan att arbeta (huruvida de förutom att äga dessutom *råkar* arbeta eller inte, är i detta sammanhang oväsentligt) måste det finnas någon form av tvång, direkt eller indirekt, på andra att arbeta åt dem, eftersom ingenting kan produceras utan arbete. Som vi har sett är följden (kanske borde vi säga komplementet eller den andra sidan) av att ägandet är koncentrerat i händerna på några få, att andra är utan egendom. I så fall utgör själva detta faktum ett *ekonomiskt* tvång för den andra klassen av människor (de icke-ägande) att ta anställning hos de förra (de ägande), dvs. att bli lönarbetare åt en kapitalist. För det andra, för att en del skall kunna leva (och leva gott) på att äga, måste det följa att andra genom sin produktiva aktivitet måste producera mer än de får i lön. Med andra ord, från totalsumman av det som produceras av dem som utför samhällets arbete, måste det göras ett *avdrag* för att skapa inkomster åt dem som äger jord och kapital. Det var så saken framställdes av den man som har kallats 'nationalekonomins fader', Adam Smith.

Å andra sidan sett, måste de som tillhandahåller samhällets arbete producera ett *överskott* utöver sina egna inkomster – mervärde kallade Marx det – för att skapa en källa, den enda möjliga källan, till inkomst av egendom (profit eller ränta på kapital och jordränta). Inkomst av egendom uppkommer därför genom *tillägnande* av en del av det som produceras av de verkliga producenterna.

Det första av dessa två påståenden har aldrig, tror jag, allvarligt förnekats av ekonomer. De tidiga ekonomerna för hundra år sedan eller mer, vilka vi kallar de klassiska ekonomerna, sade i själva verket detta rent ut;¹ fastän deras moderna efterföljare kanske lämpligt nog har glömt det eller dolt det (utom när det dyker upp i något oförsiktigt uttalande som: 'Vi behöver en viss arbetslöshet för att hålla arbetarna på plats'). Men det andra påståendet har de bestridit, och många ekonomer skulle ståndaktigt göra det i dag. De skulle antingen säga att det är ett meningslöst uttalande, som lika väl kunde vändas upp och ned, så att lönerna beskrivs som ett 'överskott', eller också att det innehåller ett fel då det tilldelar 'produktivitet' uteslutande åt arbetet, och därvid bortser från det faktum att kapitalet bidrar till produktionen lika väl som arbetet. Naturligtvis kan ingen förneka att maskiner etc. (vilket är vad ekonomerna i fråga avser här, då de talar om 'kapital') är produktiva i den meningen att arbetare som arbetar med maskiner kan producera mer än arbetare som arbetar utan, eller att arbetets produktivitet är i hög grad beroende av den tekniska nivån. Men detta skulle gälla i

¹ I själva verket utgjorde det kärnan i en tidig kolonisationsteori i början av 1800-talet (Gibbon Wakefields).

vilken form produktionsmedlen än ägdes, och är inte någon orsak till att tilldela kapitalisterna en del av produkten, som om någon handling från deras sida hade skapat den, vilket är vad detta produktivetsargument från en del ekonomer felaktigt gör.

Vissa ekonomer har emellertid haft en annan sträng på sin lyra. Man *kan* tilldela kapitalisterna denna merprodukt (säger de), därför att utan deras villighet att låna ut sitt kapital, skulle maskinerna i fråga eller den moderna tekniken aldrig ha kunnat uppkomma – eller, alternativt, kunde inte ha gjort det utan den ‘försakelse’ eller ‘väntan’ varigenom kapitalet först och främst sparades ihop och skapades. Eftersom detta inte är ett arbete om ekonomisk teori, kan vi inte diskutera sådana frågor utförligt här. Vi måste nöja oss med anmärkningen att denna ‘förklaring’ i sin första form lika väl kunde användas i fråga om någon monopolrättighet, t.ex. rätten att lägga på en tull eller den exklusiva äganderätten till någon naturtillgång (t.ex. en sällsynt källa i en öken). Och i sin andra form (att kapitalet har skapats genom någon mänsklig ansträngning att, eller obehag av att, ‘försaka’ eller ‘vänta’) skulle den idag hävdas av mycket få ekonomer, tror jag, från någon som helst skola, som ett allvarligt svar på en ‘avdrags’- eller ‘överskotts’-teori om profit på kapital. Historiskt sett skapades kapitalet helt enkelt inte på det sättet. Och vem skulle våga säga att det idag är redarfruarna i världen eller oljemagnaterna som i synnerhet får utstå obehag eller försakelser för sina investeringars skull? När man talar realistiskt om sfären av mänskliga aktiviteter och relationer, måste det förvisso stå klart att endast de som utför något slags aktivt arbete som är väsentligt för produktionsprocessen² kan sägas delta i produktionen i den vanligen accepterade meningen av dessa ord.

Naturligtvis får man inte antaga att allting är fullt så enkelt och klart som det av utrymmesskäl framställts här. De som äger egendom kan ibland dessutom spela en aktiv roll i produktionen (t.ex. som direktörer eller styrelsemedlemmar), och de som arbetar och vars huvudsakliga inkomstkälla är en lön kan också äga något (några premieobligationer, ett hus eller en koloniträdgård). Samhällsklasser är till skillnad från kanter sällan åtskilda av hårda och fasta skiljelinjer, utan tenderar att flyta samman i kanterna (som färgerna i ett spektrum). Det kan finnas delar av den lönearbetande klassen som har en privilegierad ställning bland sina kamrater, beroende på förmåga att skaffa sig fördelaktiga villkor, gynnsam anställning i en blomstrande industri, eller knapphet (temporär eller ständig) på deras speciella yrkeskunnande. Å andra sidan kan det finnas såväl små kapitalister som stora, med intressen som i viss grad och vid vissa tillfällen kommer i konflikt med de senares, av orsaker som tas upp nedan. Det finns mellangrupper som inte är lätta att placera in vare sig som kapitalister eller lönearbetare – olika mellanstrata för att ge dem ett fullt men lämpligt namn.³ Det finns t.o.m. en del överlevande av typen ägare-arbetare som vi nämnde tidigare, som kallas ‘arbetare för egen räkning’ enligt indelningen i den brittiska befolkningsstatistiken, vilken anger att de utgör omkring 5 procent av den yrkesverksamma befolkningen (en klass som är större i andra kapitalistiska länder, både i Europa och Amerika, än här).

Att säga att ett system huvudsakligen är ett system med privat ägande och privat företagsamhet är inte detsamma som att säga att äganderätten är helt obegränsad och oinskränkt: i varierande grad är den begränsad av lagstiftning och av skattepolitikens krav,

² Med en rimligt vid tolkning av detta, så att det inkluderar att flytta saker och förvara dem (där detta är nödvändigt) eller hjälpa till att arrangera och organisera produktionsprocessen såväl som att direkt tillverka saker.

³ Andrew Grant beräknar i sin bok *Socialism and the Middle Classes* att de i det här landet utgör omkring 17 till 18 procent av den yrkesverksamma befolkningen.

och den 'privata företagsamheten' utsätts i olika utsträckning för statskontroll (om inte annat så för att ge systemet som helhet en viss samman- hållning och stabilitet). Sålunda kan man finna avsevärda skillnader i kapitalismens verkliga funktionssätt vid olika tider och stadier i dess utveckling och i olika länder, trots en grundläggande likhet i de allmänna kännetecknen vi talat om. Därför skulle det vara fel att identifiera kapitalismen med total frånvaro av statlig kontroll över det ekonomiska livet: alla stater försöker naturligtvis att i varierande grad och på olika sätt utöva kontroll över det ekonomiska livet. Medan det bara är undantagsvis som sådan kontroll utvecklas i någon högre grad under kapitalismen, förekommer den icke desto mindre, särskilt under sådana förhållanden som ett modernt krig innebär, eller när systemet får en allvarlig knäck, som på trettioalet. (Man måste komma ihåg att intressena hos en klass som helhet kan komma i motsättning till de individuella medlemmarnas enskilda intressen, och att olika delar av den ibland har avvikande intressen.) Som vi skall se senare, kan det t.o.m. finnas en ganska stor sektor av statlig företagsamhet (nationaliserade industrier etc.) inom ett kapitalistiskt system. Medan den förra i viss utsträckning kan påverka systemets funktion, förändrar dess blotta existens inte systemets väsentliga karaktär.

Men när vi har tagit hänsyn till sådana modifikationer, stämmer då vår beskrivning av kapitalismens väsentliga karaktär fortfarande med fakta? Vi beskrev denna som bestående av en sådan koncentration av kapitalägandet, att det resulterade i en 'polarisering' av samhället till en ägande klass och en icke-ägande klass – den förra en jämförelsevis liten klass och den senare utgörande (i ett land som Storbritannien) den stora majoriteten i landet. Att det verkligen överensstämmer med fakta blir, tycker jag, fullständigt klart när vi ställer det emot den tillgängliga statistiken över inkomstfördelningen och förmögenhetsfördelningen. Siffror på den senare är svårare att komma över än på den förra. Den mest kända och citerade beräkningen av förmögenhetsfördelningen i Storbritannien före kriget är den som gjordes av Daniels och Campion och publicerades 1936 under titeln *The Distribution of the National Capital*. Den visade att mellan krigen mer än hälften av det totala kapitalet i landet var koncentrerat i händerna på 1 procent av befolkningen (25 år och äldre), och att ungefär 80 procent av kapitalet var koncentrerat i händerna på knappast mer än 5 eller 6 procent av befolkningen. Detta är verkligen koncentration!

*Kapitalbelopp och antal personer (25 år och äldre) i varje kapitalgrupp i England och Wales 1946-47*⁴

Kapitalgrupp efter kapitalinnehavets storlek	Procent personer (25 år och äldre) i varje kapitalgrupp	Procent av det totala kapitalet ägt av ägare som hör till respektive grupp
100 pund eller mindre	60,62	4,16
100-1 000 pund	27,79	10,99
1 000-5 000 pund	8,87	21,59
5 000-10 000 pund	1,38	11,35
10 000-25 000 pund	0,90	16,43
25 000-100 000 pund	0,38	19,18
mer än 100 000 pund	0,06	16,30
SUMMA	100,00	100,00

En *nyare* beräkning har gjorts på liknande sätt för efter- krigstiden, och visas nedan. Den visar

⁴ Kathleen Langley i *Bulletin of the Oxford University Institute of Statistics*, december 1950, s. 353, och februari 1951, s. 44.

att under 1946-47 var hälften av kapitalet fortfarande koncentrerat i händerna på knappt mer än 1 procent av befolkningen (25 år och äldre), och att 80 procent av kapitalet ägdes av 10 procent av befolkningen. I andra änden av skalan fanns två tredjedelar av befolkningen som, om de ägde något alls, hade mindre än 100 pund och i genomsnitt inte mer än 60 pund var. Sålunda hade dessa småägare eller småsparare (vars existens det talas så mycket om av dem som önskar förneka existensen av ett samhälle som är uppdelat i klasser) summor som man helt kan bortse ifrån, vad beträffar varje inkomst som deras 'egendom' skulle kunna ge dem att leva på, och som sammanräknat utgjorde mindre än en tjugondel av det totala kapitalet i landet.

Som man kunde vänta sig (eftersom egendom inte är den enda inkomstkällan) är inkomsten fördelad med mindre slående snedhet än kapitalet. Snedheten i inkomstfördelningen är inte desto mindre mycket markerad, som följande siffror för mitten av femtiotalet visar. De visar att omkring en femtedel av alla personliga inkomster går till mindre än en tjugondel av inkomsttagarna, och en tiondel till knappt mer än en hundradel av dem.

*Fördelningen av personliga inkomster, 1954*⁵

Årsinkomstens storlek	Antal inkomster i procent av alla inkomster	Total inkomst i varje grupp i procent av totala inkomsterna
Mer än 10 000 pund	0,05	1,6
2 000-10 000 pund	1,15	8,4
1 000-2 000 pund	3,5	9,9
500-1 000 pund	29	41
mindre än 500 pund	66	38,7

I verkligheten kan denna tabell sägas *underskatta* snedheten i inkomstfördelningen, eftersom den grundas på *personliga* inkomster enbart, och inte inkluderar profiter som tillfallit bolag (och därför kapitalisterna kollektivt) men inte fördelats till individer som utdelning på aktier. Om vi tar med såväl ej utdelade vinster som personliga inkomster, får vi en något annorlunda bild. Följande beräkning för 1947 (författaren känner inte till någon senare) visar att nästan en femtedel av den totala inkomsten gick till bara 1 procent av inkomsttagarna, medan å andra sidan den lägre hälften av inkomsttagarna fick bara en fjärdedel av den totala inkomsten.

*Kumulativa procentsatser av fördelade personliga inkomster och ej utdelade vinster 1947*⁶

Övre	1 %	av inkomsttagarna fick	19 %	av totala inkomsten före skatt
„	2½ %	„	25 %	„
„	5 %	„	31 %	„
„	10 %	„	40 %	„
„	25 %	„	57 %	„
„	50 %	„	75 %	„
Lägre	50 %	„	25 %	„

Både beträffande kapitalet och den totala inkomsten har en viss förändring i riktning mot en liten minskning av de mer extrema ojämnheterna ägt rum under de senaste decennierna. Men

⁵ Grundad på siffror ur G. D. H. Cole, *Post-War Condition of Britain*, s. 223.

⁶ Dudley Seers i *Bulletin of the Oxford Institute of Statistics*, september 1949, s. 262. Det antas naturligtvis att ej utdelade vinster fördelas på aktieägarna på samma sätt som utdelade vinster. Emellertid finns det en reservation som man bör hålla i minnet beträffande inräknandet av ej utdelade vinster i inkomsten: under en inflationsperiod kan en del av dem behöva betraktas som en reserv för att läggas till 'otillräckliga' avskrivningar, när dessa beräknas på de ursprungliga eller 'historiska' kostnaderna för tillgångarna.

även om den modifierats något, kvarstår den väsentliga bilden av koncentration och 'polarisering'. Sålunda visar Mrs Langleys undersökning, ur vilken vi citerat, att den översta 1 procenten egendomsägare (25 år och äldre, i England och Wales) ägde 50 procent av det totala kapitalet 1946-47, jämfört med 60 procent av det totala kapitalet 1924-30 och 70 procent före första världskriget. Mr Dudley Seers' beräkningar av personliga inkomster *plus* ej utdelade vinster visar en mycket mindre markerad förändring mellan förkrigstiden och tiden efter andra världskriget. Den övre 1 procentens andel 1947 var 19 procent, jämfört med 20 procent 1938, och de övre 5 procentens andel var 31 procent 1947 jämfört med 35 procent före kriget. Detta är något vi skall återkomma till.

Innan vi lämnar kapitalismens viktigaste kännetecken, är det ytterligare en sak som kanske borde sägas. Enskilda kapitalister eller företag har frihet (inom vissa gränser) att göra vad de vill – att producera vad de vill, att investera sitt kapital var och hur de vill. Det är alltså ett oplanerat system. Det är detta som avses när termen 'produktionsanarki' används om det; vilket inte nödvändigtvis innebär att det fungerar alldeles godtyckligt och kaotiskt, men att det får klara sig utan central ledning. Det var till detta Engels hänvisade, när han talade om den växande motsättningen mellan produktionens allt mer samhälleliga karaktär och den privata äganderättens faktum. Om det alltså fungerar 'anarkiskt', så att varje enskilt företag eller enskild företagare försöker göra det som han tror skall ge honom den största profiten, krävs en förklaring till hur det alls fungerar som system.

Svaret är att den samordnande mekanismen i ett sant system är *marknaden* och prisrörelser på marknader. Varje enskild företagare fattar sina beslut om vad och hur mycket som skall produceras, var han skall investera, hur mycket arbetskraft han skall anställa och hur stora lager av råvaror etc. han skall ha, på grundval av de marknadspriser han ställs inför (utan tvivel modifierade av gissningar om hur sådana priser troligen kommer att förändras) – priser på produkterna och priser på de olika beståndsdelarna av produktionsmedlen, vilka utgör hans kostnader. Men totalsumman av sådana enskilda handlingar utövar i sin tur inflytande på dessa priser, så att priserna ändras och drar med sig motsvarande 'revision' av de enskilda företagens handlingar. Och dessa prisändringar fortsätter tills något slag av 'överensstämmelse' uppnås (eller närmas) mellan de oräkneliga enskilda besluten, tagna var för sig och 'atomistiskt'. (Det finns förstås situationer där sådan 'överensstämmelse' inte är möjlig, utan priserna bara fortsätter att fluktuera.) Det är i denna mening som resultatet inte är vad någon individ eller grupp av individer medvetet har önskat eller planerat, utan det som råkar bli resultatet av marknadstendensernas inverkan – i denna mening man säger att systemet regleras av 'objektiva krafter' eller av 'värdelagen', som fungerar 'oberoende av människans vilja'. Att säga detta är inte bara ett stycke mystifikation, som somliga har trott.

Av detta följer ett antal konsekvenser, av vilka vi här måste nöja oss med att välja ut två. För det första, kommer marknadsmekanismen att uppvisa vida och omfattande pris- fluktuationer (vilka under vissa förhållanden, som vi nyss sagt, kommer att ha en tendens att konvergera mot en 'jämviktpunkt', men under andra kommer att vara självförevigande och t.o.m. tendera att vara självförstärkande). Dessa fluktuationer i priserna, och i produktion och sysselsättning tillsammans med priserna, utkräver en tung tribut både i mänskligt lidande och uttryckt i strikt ekonomiska kostnader och ekonomiskt slöseri. Sådana fluktuationer kan gälla särskilda varor och deras marknader, och påverka särskilda industrier eller regioner. Men de kan också förekomma i en skala som omfattar hela systemet, vilket exemplifieras av de återkommande kriser eller periodiska svängningar i total produktion, investeringar och sysselsättning, som kännetecknat kapitalismens historia, och till vilka vi skall återvända i kapitel 5. För det andra,

i alla dessa fall – och de är mycket talrika – där maximal profit för det enskilda kapitalistiska företaget eller affärsverksamheten står i motsättning till intressena hos samhället som helhet, är det hänsynen till det förra som dominerar och det senare som får ge vika. Detta gäller särskilt försummandet av välfärden för massan av befolkningen, som mot lön utför arbetet i systemet, eftersom det i ett system som styrs av marknaden är den feta plånbokens makt som räknas – som utövar det inflytande som avgör vad som skall produceras och vem som skall få ta för sig först.

Sammanfattningsvis kan sägas att kapitalismen är en form av marknadssystem, eller ett system för varuproduktion, som Marx uttryckte det (där man med 'varor' menar sådana ting som produceras inte för producentens egen användning, utan för utbyte på någon marknad). Härav följer emellertid inte att kapitalismen är den *enda* formen av marknadssystem eller system för varuproduktion. Historien känner tidigare samhällsformer som åtminstone delvis vilade på varuproduktion och utbyte utan att vara kapitalistiska (t.ex. varuproduktion i liten skala av ägare-producent-typ). En socialistisk ekonomi kan *använda* marknaden, och påverkas av varuproduktionens lagar, fastän den inte *styrs* av dem (eftersom en socialistisk ekonomi väsentligen är en planerad ekonomi). Lenin sammanfattade skillnaden mycket kärnfullt då han sade att 'kapitalismen är varuproduktion på det högsta utvecklingsstadiet då *arbetskraften själv blir en vara*'.

2. Hur kapitalismen uppstod

Det har funnits andra former av klassamhällen förutom det kapitalistiska, där en styrande klass levte på de arbetande producenternas merarbete eller merprodukt: nämligen slaveriet och livegenskapen. Mycket få t.o.m. bland professionella ekonomer, tror jag, skulle vara beredda att förneka att slavägarna tillägnade sig sina slavars merarbete utöver det som var nödvändigt för slavarnas uppehälle; eller att betydelsefull ekonomisk innebörd (utan moraliska övertoner) skulle kunna ges uttalandet att feodalherrarna under medeltiden exploaterade sina livegna genom att avtvinga dem en del av deras produkter eller deras arbetstid. I själva verket är det svårt att inse hur man realistiskt skulle kunna beskriva den ekonomiska kärnan i dessa system utan en sådan karakteristik. Ändå skulle samma ekonomer, många av dem, envist förneka att något analogt uttalande skulle kunna göras om kapitalismen, helt enkelt därför att under den står arbetaren inte under något *juridiskt* tvång att överlämna sitt merarbete till någon herre, utan tvånget på honom att göra detta är, som vi har sett, rent ekonomiskt.

Den process genom vilken kapitalismen utvecklades ur en föregående form av klassamhälle (den medeltida feodalismen) och den livegna arbetskraften från det tidigare produktionssättet utvecklades till lönarbetare, var både långvarig och komplicerad. Det exakta sättet för och stadierna i övergången har varit föremål för en hel del kontroverser, som vi inte kan gå in på här. Linjerna i övergången var på inget sätt enkla och klara, och den var förbunden med viktiga politiska förändringar (i statens klassinnehåll och politik). Det har diskuterats om vilka respektive roller som spelats i feodalismens fall i olika länder av en ekonomisk och politisk revolution 'uppifrån' (t.ex. av storköpmän i allians med delar av den jordägande aristokratin) och av revolution 'nedifrån', ledd av småkapitalister som rest sig ur småproducenternas led i revolt mot den feodala utsugningen (t.ex. kontrasten mellan länder som Preussen och Japan å ena sidan, och den 'klassiska vägen för övergången' i England å den andra).¹ Vad som än må ha varit den huvudsakliga upplösande kraften i det feodala samhället, kan emellertid två stadier i denna övergång urskiljas.

I det första av dessa stadier säkrade småproducenten sin frigörelse, partiell eller fullständig, från de feodala förpliktelser som lagts på honom. I det andra skildes han från sitt ägande av produktionsmedel (sin lilla jordlott, sin boskap och jordbruks- eller hantverksredskap) och gjordes följaktligen beroende av lönarbete för sitt uppehälle. Detta var den process som Marx beskrev som 'primär ackumulation' (eller 'ursprunglig ackumulation') med dess skapande av ett proletariet. Huvudinnehållet i processen var i stort sett detsamma, vare sig den tog formen av direkt vräkning (som vid inhägnandet av jorden och vräkningen av torpare i vår egen historia), av utarmning och skuldsatthet som slutligen ledde till utmätning, eller (som i en del regioner) av en befolkningstillväxt som var för stor för att alla skulle kunna få jordlotter på den tillgängliga jorden. I de två första av dessa former var skapandet av proletarietet den andra sidan av den koncentration av ägandet, som vi talade om i förra avsnittet, med båda som en del av en och samma process. Ett avgörande inslag i denna utveckling var den sociala och ekonomiska upplösningen av småproducentersamhället: en process som underlättades av detta samhälles frigörelse från det feodala herraväldet och av den ökande produktionen för en marknad som var större än byns, och härigenom tillväxten av penningutbytet. Denna upplösning tog å ena sidan formen av uppkomsten av ett övre skikt av rika bönder, som lade fält till fält,

¹ Den som är intresserad av att följa upp denna diskussion kan vända sig till *The Transition from Feudalism to Capitalism*, ett symposium av Paul Sweezy, M. Dobb, H. Takahashi, Rodney Hilton, Christopher Hill (en omtryckning av artiklar som ursprungligen publicerades i *Science and Society*, New York).

ackumulerade lite kapital och slog sig på handel och ockeraffärer, å andra sidan skapandet av ett utarmat lägre skikt, som av fattigdom och skuldsatthet tvingades att arbeta hos sin mer välbeställda granne, att pantsätta och till slut överge sina jordlotter.

Den avgörande fasen i kapitalismens uppkomst anses vanligen vara den s.k. industriella revolutionen, då en serie av tekniska innovationer, som utnyttjade mekanisk kraft (först vattenkraft, sedan ånga) i produktionen, förändrade produktionsprocessen genom att flytta över den från hemmet eller hantverkarens verkstad till fabriken och gjorde den till en process med dussintals eller tjugotals, och senare hundratals, arbetare, i stället för produktion i liten skala med bara en enda man eller bara en handfull män med handdrivna verktyg eller mekanismer. Detta var den avgörande förändring som amerikanska författare av idag, som söker aktuella metaforer och tillbakavisar ordet revolution, brukar tala om som 'the take off' till industrialiseringen, efter vilken kapitalackumuleringen och den ekonomiska expansionen fick egen rörelsekraft.

Denna avgörande förändring skulle emellertid inte ha kunnat inträffa enbart till följd av tekniska innovationer. Villigheten bland de kapitalistiska pionjörerna (ofta män med litet kapital i början) att införa dessa innovationer och anpassa dem till produktionsändamål och till marknaden, såväl som villigheten hos andra att utveckla dem, berodde på att en serie av tidigare företeelser sedan långt tillbaka utvecklades till mognad. En förutsättning var existensen av en klass av människor som var vana att använda kapital i handel och industri, även om det var i ganska liten skala. En annan var existensen av mer betydande handelskapital som kunde ge krediter och tillhandahålla marknader. Dessutom måste det finnas redan existerande marknader, såväl som handelsvägar och kommunikationsmedel, och framför allt tillgänglig och rörlig (för att inte säga ganska billig) arbetskraft.

De kapitalistiska produktionsförhållandena – med vilka jag menar förhållandet mellan lönarbete och kapital – hade i själva verket mognat fram under två sekel eller mer före den industriella revolutionen. Redan på 1500-talet hade man gjort tekniska förbättringar i en del näringsgrenar, vilket lagt grunden för något som liknade produktion i fabrikskala. Förbättrade pumpar tillät djupare gruvhål, och ledde därför till gruvföretag med ganska stora kapital (även om det inte var vad vi skulle kalla stort i dag). Nya metoder för saltframställning, tillverkning av papper, raffinering av socker, krutets uppfinning, nya metoder att utvinna järn primitiva masugnar, metoder för kopparframställning och tråddragning lade grunden för koncentrerad produktion och för företag med kapital som uppgick till tusentals pund. Sålunda fanns vid slutet av drottning Elisabeth I:s regeringstid krutfabriker och pappersbruk som grundades på vattenkraft, koppar- och trådfabriker, för att inte nämna valkningsanläggningar inom textilindustrin, vilka hade uppstått långt tidigare. Det vill säga, viktiga förändringar av produktionskrafterna skedde även i kapitalismens gryning, medan den fortfarande växte inom ramen för ett övervägande feodalt samhälle.

Men ännu utgjorde dessa emellertid ganska isolerade exempel, ofta hämmade av brist på arbetskraft (ibland var de beroende av arbetskraft som värvats med våld eller tvång, t.ex. straffångar, särskilt i gruvindustrin), stödda av jordägare eller storköpmän och ibland beroende av att få monopolrättigheter från staten (för vilket krävdes inflytande vid hovet). Den vanligaste produktionsformen var, särskilt inom textilindustrin, fortfarande grundad på *hantverk*. Följaktligen kunde produktionen bedrivas i små verkstäder eller i hemmet, av personer som fortfarande hade kvar en jordlott och kombinerade småjordbruk med hantverk som bissysselsättning. Kapital behövdes naturligtvis för att betala råvarorna och för att organisera försäljningen (och ibland för den slutliga bearbetningen) av produkten, och detta tillhanda-

hölls av en köpman (som då kallades förlagsgivare) som förlade det arbete som skulle utföras av hantverkare i byar eller förorter till handelsstäder, organiserade den arbetsdelning som existerade mellan olika stadier i produktionen (t.ex. spinning, vävning, färdigbearbetning) och ordnade försäljningen av den färdiga produkten. Därför har omväxlande termen 'hem- eller stugindustri' och ibland 'förlagssystem' använts för att beskriva det som var den mest karakteristiska produktionsformen i detta tidiga stadium av kapitalismen, före den industriella revolutionen, vilket Marx kallade 'manufakturers' stadium för att kontrastera det mot den senare 'machinofakturen', som infördes med den industriella revolutionen.

Men varför över huvud taget tala om detta som ett kapitalistiskt stadium? Arbetarna var i allmänhet inte proletariserade: dvs. de hade ännu inte skilts från sina produktionsredskap, i många fall ägde de fortfarande t.o.m. en jordlott. Produktionen var spridd och decentraliserad och inte koncentrerad. Kapitalisten var fortfarande övervägande en köpman som inte direkt kontrollerade produktionen och inte påtvingade sin egen disciplin på hantverkarnas arbete, vilka arbetade som enskilda (eller familje-) enheter och behöll ett avsevärt mått av oberoende (även om det minskade).

Medan det är sant att situationen vid denna tid var av övergångskaraktär, och förhållandet mellan kapital och lönarbete fortfarande var ofullständigt utvecklat, började detta redan anta sina karakteristiska kännetecken. I detta förlagssystem var förhållandet arbetsgivare–arbetstagare klart synligt och det pris hemmahantverkaren fick för sin produkt kom allt mer att likna en ackordslön för det utförda arbetet. Hantverkaren–yrkesmannens oberoende och grepp om sina produktionsredskap höll snabbt på att förlora allt utom en nominell karaktär. Den 'upp-lösningssprocess' inom produktionen i liten skala som vi nämnt ovan, verkade bland hemmahantverkarnas led: många kom i ekonomiska svårigheter, förlorade sitt oberoende och blev halvproletariserade. De mer framgångsrika ackumulerade lite kapital och blev arbetsgivare åt sina fattigare grannar, så att de som finansierade och organiserade industrin (och också gick i spetsen för förbättringar) i allt högre grad, i stället för att i första hand vara köpmän, började bli kapitalister som kom ur producenternas egna led. I trikåbranschen blev det, efter uppfinningen av en mer komplicerad stickmaskin, under senare hälften av 1600-talet vanligt att dessa stickmaskiner (som var för dyra för vanligt folk att köpa) hyrdes ut till hemmahantverkare, och ett särskilt bolag bildades t.o.m. för detta ändamål. Under det följande seklet klagades ofta över utsugningen av hantverkarna genom drastiska höjningar av hyrorna för stickmaskinerna. Något liknande inträffade i en del fall beträffande vävning av tyg, där vävstolen kom att ägas av 'arbetsgivaren', antingen därför att den hade utmätts för en skuld eller för att hantverkarna var för fattiga för att kunna köpa den från början. I de olika delarna av metallbranschen (inklusive tillverkning av spik och verktyg) samlade en del kapitalister hantverkare under sitt eget tak i stället för att förlägga arbete som de skulle utföra i hemmet. Järnproduktionen koncentrerades under 1700-talet i allt högre grad, och inom jordbruket fanns en liknande tendens till koncentration av jordägandet och jordbruket.²

Med de mer omfattande tekniska förändringarna i slutet på 1700-talet och under 1800-talet tog dessa processer, som pågått under de två föregående seklerna ungefär, fart ordentligt och fördes ett avgörande steg framåt. Jämfört med vad som föregått, blev *tempot* i utvecklingen oerhört snabbt. Trots detta bör man inte överdriva den hastighet med vilken övergången till fabriksindustri, med dess koncentration av produktionen och dess direkta förhållande mellan kapital och lönarbete, skedde. Denna övergång var mycket ojämn, och rester av 'manufaktur'-

² Detaljer om utvecklingen i denna riktning under denna period återfinns i kapitel fyra, avsnitt I, i författarens *Studies in the Development of Capitalism*.

perioden bestod långt in i den senare hälften av 1800-talet. Inte desto mindre hade vid mitten av 1800-talet det vi känner som den moderna kapitalistiska produktionsprocessen av fabriks-typ blivit den dominerande och typiska i den brittiska industrin. Ett hastigt växande proletariet, rekryterat delvis från landsbygdens överbefolkning (resultatet av inhägnaderna och by-hantverkets undergång) och delvis från naturlig befolkningsökning (som var mycket snabbare från den sista fjärdedelen av 1700-talet och framåt och inte saktade av igen förrän mot slutet av 1800-talet), försåg den expanderande industrin med arbetskraft och utgjorde ett investeringsfält för den ökande kapitalackumulationen.

3. Konkurrens och monopol

Sedan kapitalackumulationen väl kommit igång, kunde den fortskrida mycket snabbt, helt enkelt genom att de profiler som allmänt inhöstades samlades på hög och plöjdes tillbaka i industrin. Samtidigt med kapitalackumulationen och investeringarna skedde kontinuerliga tekniska förbättringar. I detta avseende – genom att den ständigt revolutionerade sina egna produktionsmetoder – var kapitalismen mycket mer progressiv, i varje fall i sin blomstrings-tid, än något tidigare produktionsätt i historien hade varit. Även om den tillväxttakt kapitalismen uppnått, t.o.m. under högkonjunkturer, är blygsam jämfört med den som uppnåtts i det socialistiska planerade uppbygget i den socialistiska delen av världen under de senaste decennierna. Under större delen av 1800-talet var kapitalismen i hög grad en konkurrerande kapitalism, i den meningen att de enskilda företagen var ganska små (i allmänhet familjeföretag eller kompanjonskap) och talrika inom varje industrigren. Ingen var tillräckligt stor för att utöva ett märkbart inflytande på sin marknad och prisöverenskommelser mellan dem var, fastän de på intet sätt var okända, särskilt på lokala marknader, mindre vanliga än de är i dag. Frihandel och fri konkurrens var tidens lösen, och varje affärsman visste att om han inte följde med och ständigt fann vägar att förbilliga sin produkt, skulle han knuffas ur marknaden av sina konkurrenter. Tekniska förbättringar blev därför nyckeln till framgång. Kapital ackumulerades för att ge medel att införa förändringar, och samtidigt erbjöd de tekniska förbättringarna ett verksamhetsområde och en marknad för kapitalet, t.o.m. då kapitalet ackumulerades snabbare än tillgången på lönarbetare växte (vilket det tenderade att göra).

Om kapitalet ackumulerades så snabbt, t.o.m. snabbare än den höga takten i befolkningsökningen under 1800-talet, kan man fråga sig varför inte den konkurrens om arbetskraften som därigenom skapades, bjöd upp lönerna (arbetskraftens pris) så högt att kapitalismens grundval som ett profitskapande, mervärdeskapande system underminerades? Detta var förvisso en fråga som både kapitalisterna och deras ekonomer-rådgivare hade i tankarna och som ingav dem inte så lite oro. Den latent tendensen att detta skulle inträffa kan sägas vara en aspekt av den grundläggande motsättningen inom kapitalismen, och det var något Marx ägnade stor uppmärksamhet åt. Orsaken (förklarade han) till att denna tendens aldrig förverkligades (annat än tillfälligt) var att den industriella reservarmén av arbetslösa eller sporadiskt sysselsatta kontinuerligt utökades och svällde ut genom tekniska förändringar med arbetsbesparande verkan. Verkningarna av denna tendens skapade i själva verket sin egen motverkan: vartefter kapitalackumulationen, som fortgick i snabbare takt än den naturliga ökningen av arbetskraften, tömde denna reservarmé och höjde lönerna på mervärdets bekostnad, fick de mekaniska förbättringarna en tendens att skapa samma eller större produktion med mindre arbetskraft, med resultat att den industriella reservarmén automatiskt svällde ut igen. Sålunda fick arbetskraften den egenheten att vara en vara som (utom i undantagsfall) utgjorde en *överskottstillgång*, och arbetslösheten eller undersysselsättningen blev ett kroniskt tillstånd i systemet. Under kapitalismens tidigare stadium, om vilket vi talade i förra avsnittet, hade en reservarmé skapats genom den ursprungliga ackumulationen. Under den fullt utvecklade kapitalismen fylldes den ständigt på genom den ständiga revolutioneringen av tekniken med den speciella inriktning denna tenderade att få under kapitalismen.

Med snabbare kapitalackumulation och den revolutionering som följde med denna, fördes den koncentrationsprocess vi flera gånger nämnt ett betydelsefullt steg vidare. Detta innebar koncentration på två nivåer. För det första koncentration på produktionsenhetens nivå. Med mer komplicerad mekanisk teknik, som medförde en mer komplicerad arbetsfördelning och uppdelning av olika processer och stadier inom fabriken, uppstod den ekonomiska nödvändig-

heten av större produktionsenheter. I stället för den primitiva smedjan, det moderna batteriet av masugnar, den integrerade enheten av masugnar, koksverk, stålverk och valsverk. I stället för verkstaden som tillverkar verktyg, den moderna tunga mekaniska verkstaden. Att starta produktionen krävde nu ett startkapital som uppgick till hundratusentals, t.o.m. miljoner pund, i stället för bara några tusen, och småkapitalistens handlingsfrihet tenderade att minska. För det andra skedde också på företagets nivå en koncentration och centralisering; allt större kapital koncentrerades i privat ägo och många enskilda kapital gick samman och bildade det moderna aktiebolaget.

Men genom att ge koncentrationsprocessen näring, underminerade detta konkurrensstadium konkurrensens själva existens, i varje fall i dess gamla form med småföretag som förbilligade varorna som en väg att tillägna sig en större marknadsandel (priskonkurrens, som detta har kommit att kallas). Koncentrationen gjorde detta genom att lägga grunden för monopoliet i dess olika former. Fastän den ursprungliga innebörden av ordet monopol är ensam säljare av något, har monopol i ekonomiska texter kommit att betyda makt att märkbart påverka utbudet och därigenom priset på en vara. Det är naturligtvis fråga om graden av makt och den behöver inte vara absolut för att vara ekonomiskt betydelsefull. Om ett kapitalistiskt företag är tillräckligt stort för att dess produktionspolitik skall ha ett betydelsefullt inflytande på marknadsituationen och alltså på marknadspriset, kan den inneha en avsevärd grad av monopolmakt, även om antalet andra (små) företag som konkurrerar med det är ganska stort. Medan dominans på marknaden är kriteriet på monopolmakt, är detta i sig självt inget annat än det medel, det instrument som monopoliet använder för att nå sina egentliga mål. Och eftersom kapitalismens motiv och drivkraft är profit, är monopoliets mål att öka sin egen profit genom att begränsa produktionen och höja priset.

En metod att dominera marknaden som är mycket vanlig i dag, är att skapa en 'speciell vara', kanske i form av en ny design eller modell, eller kanske bara något med en ny etikett eller ett varumärke, och genom skicklig försäljning och reklam (kanske i kombination med något avtal med försäljningsföretag om ensamrätt eller förmånsrätt) locka eller skrämma köparna att acceptera den, och därigenom skapa en gynnsam marknad för sin vara. En annan metod är att stycka upp marknaden i skyddade 'territorier' för var och en av de stora säljarna, antingen genom ett avtal mellan de berörda företagen, eller också genom att det eller de företag som är starkast hotar att göra det hett för alla som inkräktar på deras 'territorium', så att mindre och svagare konkurrenter tycker det är säkrast att hålla sig därifrån. Något liknande inträffar i den marknadssituation som har kommit att bli känd som 'prisledarskap', där ett stort företag (eller en grupp stora företag) i en industrigren samexisterar med ett stort antal mindre företag. Det finns ingen uttrycklig överenskommelse mellan dem och de senare förblir oberoende konkurrenter. Ändå kan det förra bestämma priset till den nivå som är mest lönsamt för företaget självt, och de senare går inte under detta pris, utan nöjer sig med att ta den andel av marknaden som råkar bli över åt dem, hellre än att riskera ett prisrig med sin starkare medtävlare.

Monopol utesluter alltså inte konkurrens i ordets alla betydelser: det finns fortfarande konkurrens i betydelsen rivalitet och konflikt *mellan* företag, som vart och ett innehar en hög grad av monopol och vill öka den, och också mellan sådana företag och mindre företag. Det viktiga är att konkurrensens *former* förändras. I stället för 1800-talets priskonkurrens har kommit reklamkrig och säljkampanjer (tänk på t.ex. kampen mellan rivaliserande tvättmedelsmärken). Konkurrenter såväl som konsumenter tvingas foga sig med metoder som bojkott och bindande kontrakt med distributionsföretag, för att inte nämna avtal om att genomtvinga riktpriiser, som inte får underskridas av återförsäljare, för att utestänga lågprissäljare. Slutligen kan politiskt

inflytande utnyttjas för att försäkra sig om förmånlig tilldelning av kontrakt eller tullskydd mot intrång på hemmamarknaden. Detta innebär inte att prisnedsättningar aldrig förekommer. Visst förekommer utbrott av priskrig, på vilket det finns åtskilliga exempel i oljemonopolens historia. Men dessa är snarast tillfälliga mellanspel mellan perioder av vapenvila och samförstånd.

Den mest fullständiga formen av monopol är sammanslagningen eller fusionen, genom vilken konkurrerande företag kommer överens om att gå samman till ett, eller det största av dem slukar de övriga. Mindre fullständig än denna är samgåendet av företag som bibehåller sin enskilda identitet, medan deras intressen förenas genom utbyte av aktier, gemensamma styrelsemedlemmar eller något slags avtal om 'intressegemenskap' mellan dem; eller holdingbolaget som har en kontrollpost aktier i ett antal satellitföretag. Ibland har detta använts till något som kallas 'pyramidbyggande', för att ge en person eller en grupp, som har ett jämförelsevis litet kapital i moderbolaget, kontrollen över ett imperium av bolag med sammanlagt flera hundra gånger större kapital (som t.ex. den amerikanske bankiren Insulls ökända imperium, som gick överstyr i finanskraschen 1929). Sedan finns det lösare former av marknadsavtal, där företagen förblir oberoende som produktionsenheter, men deras marknadsföring koordineras i viss utsträckning. Mest välkänd av detta slag är kartellen, som i sin fullständiga form är ett försäljningssyndikat, som bildats för att överta eller kontrollera försäljningen av medlemsföretagens produktion. För att hålla priset uppe har man i allmänhet ett system där produktionskvoter tilldelas varje företag, för att försäkra sig om att den totala produktionen skall stå i överensstämmelse med det önskade minimipriset.

Om emellertid produktionen begränsas, följer härav att ökningen av produktionsutrustningen (i form av anläggningar och maskiner) också måste begränsas. Detta måste göras genom att förhindra att nya företag etablerar sig i industrin i fråga: om de gjorde det i något större antal, skulle naturligtvis de redan etablerades monopolställning inom industrin snart undermineras. Därför är det inte bara faran för prissänkningar från företag som redan finns inom industrigrenen som måste elimineras, utan också från nykomlingar som attraheras av utsikterna att dela de höga monopolvinsterna. Ibland inträffar naturligtvis detta, särskilt i fråga om de lösare typerna av monopolavtal, och i industrigrenar där det inte är svårt för företag med små eller medelstora kapital att etablera sig och få fotfäste på marknaden. Även om monopolpriset inte underskrids väsentligt, kan då resultatet på sikt bli att ett så stort antal företag dras till industrigrenen, att inget av dem kan arbeta med full kapacitet (dvs. inte då marknads storlek begränsas av de rådande höga priserna och profitmarginalerna). I många industrigrenar är det emellertid inte ekonomiskt möjligt att börja produktionen annat än i stor skala (på grund av den tekniska processens natur och de kostsamma installationer som måste göras vid starten). Här är tillträdet till industrigrenen med nödvändighet begränsat till dem som har stora startkapital, och redan etablerade företag har den stora fördelen att ha kommit först och att ha säkerhet mot inkräktare. Å andra sidan kan företag avskräckas från att etablera sig i konkurrens med de redan etablerade företagen, inte bara av de höga initialkostnaderna, utan också av den risk för förluster, som är förbunden med att skaffa sig fotfäste på de redan etablerades bekostnad.

Men t.o.m. där ett monopol inte riskerar att utmanas av nya konkurrenter, står det självt inför ett allvarligt problem: nämligen att det, om expansion av produktionskapaciteten måste hållas tillbaka, är avstängt från att reinvestera sina egna monopolprofiter i den egna industrin. Var skall det då investera dem? De högre monopolprofiterna i monopolindustrierna borde främja en ökad kapitalackumulation, och det är ett anmärkningsvärt kännetecken för det nuvarande

stadiet att stora koncerner ackumulerar kapital i form av bolagsreserver, och att en större del av investeringarna finansieras från denna 'interna ackumulation' i bolagen. Härigenom stärks drivkraften att investera, om inte i monopolindustrin själv så någon annanstans.

Detta kunde tyckas vara en central motsättning i kapitalismen i dess monopolstadium. I den mån rivaliteten fortsätter mellan de stora koncernerna och impulsen att bli större och mer dominerande är starkast, är tendensen troligen att återinvestera inom själva industrin eller monopolsektorn. I den utsträckning detta görs, skapas överflödigt produktionskapacitet utöver vad som kan utnyttjas. Trots de höga profitmarginalerna¹ kommer detta att tendera att sänka profitkvoten per pund investerat kapital (eftersom kapitalbeloppet har ökat, medan den *totala* profit som kan förverkligas begränsas av den mängd varor som marknaden tar emot till det rådande monopolpriset). När detta inträffar, kommer ytterligare investeringar inom industrins monopolsektor troligen att avstanna, och trycket att finna andra investeringsområden i stället att öka.

Var finns dessa andra investeringsområden? För det första kan investeringar göras i branscher med konkurrens mellan industrier i liten skala, där nyetableringshinder inte finns och det är relativt lätt att etablera sig. Detta intensifierar konkurrensen i denna industrisektor och sänker profiterna motsvarande. Just denna sänkning av profiterna gör troligen omfattande investeringar där oattraktiva, även om monopolkoncernerna naturligtvis i en del fall kan annektera dessa industrier (eller delar av dem) och lägga dem till sina egna maktsfärer. För det andra, och med mer långtgående möjligheter, har vi kapitalexporten till ekonomiskt underutvecklade delar av världen. Här är profitkvoterna sannolikt höga, tillgången på billig arbetskraft stor och råvarukällorna rika. Eftersom de är jungfruliga områden för exploatering, utgör de i högsta grad lämplig grund för att reproducera hemlandets monopolförhållanden och monopolpolitik, särskilt om politiska påtryckningar och politisk kontroll kan användas för att säkra ekonomiska privilegier.

Detta är ett av de sätt – jag påstår inte att det är det enda sättet – på vilket monopolens tillväxt i de flesta avancerade kapitalistiska länder är förenad med det ekonomiska och politiska inträngande (som leder till slutlig dominans) i outvecklade länder, som kallas modern imperialism. 1800-talets sista decennier karakteriserades av 'kapplöpningen om Afrika', varvid det mesta av kontinenten inom loppet av föga mer än tio år styckades upp i exklusiva kolonialterritorier av de ledande stormakterna. Ungefär samtidigt kom det förnyade intresset, särskilt i Storbritannien och Tyskland, av att försäkra sig om 'koncessioner' i Kina, Tysklands *Drang nach Osten* – framstötten genom Balkanländerna och in i Mellersta Östern, och runt sekelskiftet den snabba om än fördröja utvecklingen av 'dollardiplomatin', med dess likartade intresse av ekonomiskt och politiskt inträngande i Latinamerika och Stilla havet. Vid tiden för första världskriget uppgick det brittiska kapitalet utomlands till mellan en fjärdedel och en tredjedel av allt kapital i den brittiska kapitalistklassens ägo. Så vad beträffar den brittiska kapitalismen, särskilt den brittiska *monopol* kapitalismen, var de brittiska öarna bara huvudstaden i ett vidsträckt underlydande ekonomiskt och politiskt imperium. Storbritannien hade naturligtvis aldrig släppt sitt grepp om Indien, en koloni från en tidigare period (den s.k. merkantilismen under kapitalismens första stadium); nu visade det förnyat ekonomiskt intresse inte bara för Indien, utan också för Egypten och Sudan, Öst- och Västafrika och också för Fjärran Östern.

¹ Profitmarginal används här för att beteckna den profitmängd som erhålles på varje enhet (eller styck) som produceras och säljs, för att skilja detta från a) *total* profit (som beror på den mängd som produceras och säljs), b) profitkvoten som är den totala profiten i förhållande till det totala investerade kapitalet.

Investeringar i utlandet var naturligtvis ingenting nytt. I Storbritanniens fall hade utländska obligationer förekommit i ganska stor utsträckning på Londons kapitalmarknad tidigare under 1800-talet, med de stora affärsbankirerna i City som garanter, vilka specialiserade sig på detta slags affärer. Dessa utländska obligationer gällde i stor utsträckning statslån eller lån för vilka staten gick i borgen, och fastän kreditorer som Rothschilds utan tvivel pålade låntagarna villkor, innebar sådana lån inte *direkt* exploatering och kontroll. Brittiskt kapital deltog i stor utsträckning i finansieringen av järnvägsbyggandet både i Europa och Amerika under 1800-talet. Det som utgjorde en kvalitativ skillnad i kapitalexporten under den nya imperialistiska epoken var att den i allt högre grad tog formen av direkta företagsinvesteringar i gruvor och plantager, offentliga verk och senare industrikoncerner. Bolag bildades särskilt i de koloniala områdena som dotterbolag eller filialer till bolag i hemlandet och åtnjöt vanligen vidsträckt monopolprivilegier där.

Många arbeten har skrivits om denna imperialism (inklusive välkända arbeten av J. A. Hobson, Leonard Woolf och Rudolf Hilferding); men det som troligen haft det mest omfattande inflytandet i hela världen har varit Lenins *Imperialismen som kapitalismens högsta stadium*, som skrevs vid tiden för första världskriget. Hans karakteristik av dess viktigaste kännetecken är värd att citeras i korthet:

- (1) Koncentration av produktion och kapital, vilken uppnått ett så högt utvecklingsstadium, att den skapat monopolen vilka spelar en avgörande roll i det ekonomiska livet.
 - (2) Bankkapitalets sammansmältning med industrikapitalet och uppkomsten av en finansoligarki på grundval av detta "finanskapital".
 - (3) Kapitalexporten, till åtskillnad från varuexporten, erhåller synnerlig betydelse.
 - (4) Internationella monopolistiska sammanslutningar av kapitalister, vilka delar världen mellan sig, bildas.
 - (5) Jordens territoriella uppdelning mellan de kapitalistiska stormakterna är avslutad.
- (Kapitel VII.)

Uttalandet att kapital exporteras till kolonierna och att direkta investeringar görs där av stora företag och kreditinstitut i hemlandet får inte missförstås. Det hävdas ofta att imperialismen spelar en progressiv roll genom att utveckla kolonierna. Men det som bör betonas är i hur hög utsträckning dessa investeringar går till att utveckla produktionen för export och i hur liten utsträckning de utvecklar produktionen för hemmamarknaden i kolonin. Om de går till något annat än råvaruproduktion (gruvdrift, plantager etc.), bildar den industri de skapar i många fall en 'ö' i det koloniala området som förenas med det imperialistiska landets ekonomi snarare än med det koloniala landets som helhet. (Venezuela nämns ofta som ett framstående exempel på detta; också oljeländer i Mellersta Östern.) Att det mesta av det utländska kapitalet gick till exportindustrier tycks ha gällt beträffande de brittiska investeringarna på 1800-talet. Men det gäller särskilt de amerikanska investeringarna under 1900-talet (t.ex. på tjugotalet och efter 1945). En beräkning visar att av de amerikanska utlandsinvesteringarna under de tre efterkrigsåren 1947-49, var mer än nio tiondelar direkta företagsinvesteringar och nästan fyra femtedelar investerades i koloniala eller halvkoloniala länder, men nio tiondelar av de senare gällde olja. Av allt amerikanskt kapital som redan investerats utomlands i slutet på 1940-talet, var omkring hälften i utvecklade kapitalistiska länder och hälften i världens underutvecklade områden. Av de senare investeringarna gällde nästan två tredjedelar råvaru- eller extraktiva industrier, som producerade huvudsakligen för export.²

² Se professor R. Nurkse, *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*, s. 82-83. Författaren sammanfattar: 'I stället för att utveckla låginkomstländernas hemmaekonomi, har det utländska kapitalet tjänat till att skärpa och förstärka det system under vilket dessa länder specialiserat sig på produktion av råvaror och livsmedel för export' (s. 84). Se också Paul Baran, *The Political Economy of Growth*, s. 173-200.

För att återvända till den effekt som monopolkapitalismens utveckling haft på hemlandet, imperiets huvudstad: hur skall man sammanfatta den allmänna effekt denna utveckling haft på kapitalismen som ekonomiskt system?

Vi har sett att monopolgrupperna genom sin dominans på marknaden och sin monopolprispolitik kan få högre total profit än vad som annars skulle ha varit fallet. Om inte tillväxten av överkapacitet motverkar detta, får monopolsektern också en högre profitkvot per investerat pund än den 'normala' eller 'genomsnittliga'. Man kan ställa frågan: på vems bekostnad tas denna större andel av det totala mervärdet?

Man skulle förstås kunna säga att den kommer i lika mån från alla konsumenter av monopoliserade varor. I viss mening är detta sant. Men att säga det för oss inte långt, eftersom frågan om någon särskild konsumentgrupps *real*inkomst (dvs. den mängd varor den kan köpa) drabbas, beror på om den kan erhålla någon ökning eller inte i sin penninginkomst för att kompensera ökningen av sina levnadskostnader. Arbetarklassen kan t.ex. göra direkta förluster genom en monopolprispolitik som reducerar reallönerna och ökar profiterna motsvarande. Men huruvida detta blir slutresultatet beror på fackföreningsrörelsens styrka och vilja att försäkra sig om en motsvarande höjning av penninglönerna. (Om de gör det, kritiseras de utan tvivel för att orsaka 'inflation', dvs. en uppåtriktad prisspiral, såsom de har blivit under de senaste åren, eftersom inflation är en av de mekanismer varigenom lönernas andel 'automatiskt' hålls nere.) Vad som också är troligt, kanske mer troligt, är att andra grupper än den organiserade arbetarklassen, vilka har fasta penninginkomster eller står utan organisation eller samhälleligt inflytande som kan höja dem, får bära den största bördan: t.ex. tjänstemän med medelstora eller låga löner, utövare av fria yrken och andra delar av den s.k. medelklassen. I själva verket är det sannolikheten att dessa drabbas av monopolprispolitiken som utgör den ekonomiska grunden för en allians mellan sådana grupper och den organiserade arbetarklassen under monopolkapitalismen (fastän de förra naturligtvis kan ha svårare att inse att de är utsatta för exploatering).

Men det finns också en annan möjlighet: monopolisterna kan göra vinster på bekostnad av kapitalisterna i den fortfarande konkurrerande (eller mer konkurrerande) sektorn av industrin. Med andra ord, det kan förekomma en omfördelning av det totala mervärde som skapats av kapitalismen – en omfördelning inom kapitalistklassen till monopolisternas fördel. Tendensen till att mervärdet fördelas så att profitkvoten blir (i stort sett) lika för alla kapital, vilken verkade under den konkurrerande kapitalismen,³ ersätts i så fall (eller modifieras åtminstone) av förekomsten av olika profitkvoter i monopolsektern och i den konkurrerande sektorn (där profitkvoten blir i motsvarande grad lägre). Detta är naturligtvis att ge en mycket förenklad bild, eftersom vi har sett att det inte finns någon skarp skiljelinje mellan konkurrens och monopol; monopolmakten är en gradfråga. Ändå ger denna förenklade bild uttryck åt ett väsentligt element i situationen, eftersom sådana skillnader i profitkvot kan vara grunden för viktiga splittringar och konflikter inom kapitalistklassen själv i detta stadium av kapitalismen.

Slutligen måste man komma ihåg att ett viktigt element i monopolsekterns högre profitkvot (och i viss utsträckning i profitkvoten i det imperialistiska landet som helhet) är den extra profit (eller 'superprofit') som härrör från de ekonomiska förbindelserna med koloniala

³ Orsaken till detta är att så länge det finns skillnader i profitkvot, kommer det att finnas en tendens att kapital flyttas från områden där profitkvoten är låg till sådana där den är hög, och då kapital flyttas, tenderar detta att jämna ut profitkvoten (sänka den i industrigrenar dit kapital flyttas och höja den i sådana där kapital dras bort). Men när kapitalrörelserna inte längre är fria, på grund av att nyetableringar i en del industrigrenar förhindras, upphör denna tendens att verka eller i varje fall att verka fullt ut.

områden. Sådana förbindelser kan ha en rad olika former: kapitalexport för att få högre profitkvot där, tillförsäkrandet av s.k. koncessioner som ger monopolrättigheter och privilegierade villkor för direkt utsugning (som t.ex. oljebolagen i Mellersta östern), gynnsamma handelsförbindelser som gör att handeln kan drivas på fördelaktiga villkor (köpa billigt och sälja dyr)⁴ – fördelaktiga bytesvillkor som kan ge högre vinster åt respektive handelsmonopol och/eller kapitalistiska företag i hemlandet, som köper importerade kolonialvaror eller exporterar till koloniala (eller halvkoloniala) marknader. Några smulor från bordet kan t.o.m. tillfalla det imperialistiska landets arbetarklass, ibland ganska betydande smulor.

I allmänhet har monopolet en inskränkande effekt – att begränsa produktionen för att hålla priserna uppe, att förvärra problemet med överkapacitet genom att sätta stopp för prissänkningar för att 'rensa marknaden', att hejda den tendens till ständigt förbilligande av produktionen genom tekniska förändringar, vilken vi talade om tidigare i detta avsnitt som ett av den kapitalistiska konkurrensens kännetecken. Man kunde vänta sig att monopolen skulle sabotera tekniska framsteg (för att bevara de kapitalvärden som lagts ned i äldre metoder) och inte gå i spetsen för dem. Det finns också mycket riktigt exempel på hur monopol köper upp patent för att sabotera deras användning. Om vi emellertid ser på de sista femtio åren som helhet, ser vi inte mycket, om ens något, som tyder på en avsaktande takt i de tekniska förändringarna i de kapitalistiska länderna. Perioden under och efter de båda världskrigen har inneburit en revolutionerande utveckling av tekniken och uppkomsten av nya industrier, produkter och processer. Vissa ekonomer⁵ har tagit detta som ett skäl för att hävda att monopolet åstadkommer mer och inte mindre förändringar än konkurrensen, därför att det kan mobilisera kapital i större skala, och tar risker djärvare och planerar både forskning och tillämpning av dess resultat effektivare, därför att det gör det i större skala. Man kan invända att de avgörande revolutionerna inom tekniken var biprodukter till kriget och att de vanliga kapitalistiska motiven upphävdes av den statliga kontrollen och krigsekonominns behov. I viss utsträckning kan detta vara sant. Men kan inte det enkla svaret på gåtan vara att de tekniska framstegen har kommit trots och inte tack vare monopolen – att själva koncentrationen av produktionen (Engels' "produktionens allt mer samhällliga karaktär"), som är det kapitalistiska monopolets grundval, tenderar i riktning mot snabbare förändring, medan monopolet i sig självt, som en form av kapitalistisk kontroll och drivkraft, är rent restriktivt?⁶ Vi måste också komma ihåg att monopolet sällan är fullständigt, och att det fortfarande finns en intensiv rivalitet mellan monopolisterna inbördes, som en faktor i situationen.

Man kan inte avsluta detta avsnitt utan att betona Att eftersom monopolet förutsätter en maktkoncentration inom kapitalismen som helhet, resulterar det i en mycket starkare och mer ingående *politisk* kontroll över samhället och regeringspolitiken. Sålunda kommer staten att uttrycka, inte bara kapitalismens och den kapitalistiska klassens som helhet intressen, utan de inom kapitalismen dominerande monopolgruppernas intressen, och främja de senares intressen även om det sker på bekostnad av andra grupper av kapitalister. Detta måste vi ha i minnet när vi talar om statskapitalismens tillväxt, vilket vi skall göra i det sista avsnittet. I slutet av andra världskriget utsåg senaten i USA en särskild kommission för att utreda vad

⁴ Detta är vad den sovjetiska läroboken om *Politisk ekonomi* kallar 'icke-ekvivalent handel'.

⁵ I synnerhet den framlidne Joseph Schumpeter.

⁶ Man kan erinra sig Lenins uttalande att följden av monopol är 'ett gigantiskt framsteg i produktionens församhälleligande' och att 'också de tekniska uppfinningarnas och förbättringarnas process församhälleligas'; och också att det under det imperialistiska stadiet 'vore ett misstag att tro, att denna tendens till förruttnelse skulle utesluta en snabb tillväxt av kapitalismen ... I stort sett utvecklas kapitalismen ojämförligt mycket snabbare än förut.' (*Imperialismen som kapitalismens högsta stadium*, kap. I och X.)

man kallade 'koncentrationen av ekonomisk makt'; och två välkända amerikanska forskare (Berle och Means) fann att under mellankrigstiden ungefär hälften av alla bolagstillgångar i USA, förutom bankernas, vid den tiden kontrollerades av 200 bolag och att dessa jätteföretag hade vuxit mellan två och tre gånger så fort som alla andra företag.⁷ Dessa forskare sammanfattade det så här: 'Uppkomsten av det moderna bolaget har medfört en koncentration av ekonomisk makt som är jämbördig med den moderna staten ... (och som) i framtiden möjligen t o m kan överträffa den som den dominerande formen av samhällsorganisation.'

⁷ 1947 fann en undersökning utförd av U.S. Federal Trade Commission att 135 tillverkningsföretag, eller mindre än en halv procent av samtliga, kontrollerade 45 procent av samtligas nettokapitaltillgångar. (*Review of Economics and Statistics*, november 1951.)

4. Den sjunkande profitkvoten och arbetets andel

Man hör ibland sägas att socialistiska förutsägelser om kapitalismens framtid inte har slagit in, och att det följaktligen inte finns något skäl att anta att kapitalismen i allt högre grad kommer att misslyckas som ekonomiskt system och ersättas av socialismen. Marx anses samtidigt ha förutsagt en stadig sänkning av löntagarnas levnadsstandard och en ständigt sjunkande profitkvot, vilket ingetdera har inträffat i verkligheten.

Det skulle verkligen vara förvånande om en ekonom som skrev för ett sekel sedan, skulle visa sig få rätt i allt han gav sig in på att förutsäga om världens tillstånd idag. Vissa kanske t.o.m. tycker att det är förvånansvärt och betydelsefullt om någon större del av de saker han nämnt verkligen skulle inträffa. I Marx' fall var det otvivelaktigt mycket han inte förutsåg om vår nuvarande värld – en del företeelser som han aldrig skulle ha påstått sig kunna förutsäga, andra om vilka han skisserade försök till förutsägelser, vilka historien sedan inte bekräftat (eller bara delvis bekräftat). Men, med tanke på huvudtendenser såsom den ekonomiska koncentration om vilken vi talat, klasskampen och den organiserade arbetarrörelsens tillväxt, socialismens uppstigande på historiens scen med en mycket större potential för ekonomisk tillväxt än kapitalismen, hur överväldigande rätt hade han inte – mycket mer än någon annan ekonom på 1800-talet!

Vad beträffar en tendens till sjunkande profitkvot, är det värt att notera att en vanlig anfäktelse hos ekonomer av alla skolor under början och mitten av 1800-talet var att vad de kallade ett 'stationärt tillstånd' närmade sig, i vilket profiterna hade sjunkit så lågt, att motivet för ytterligare kapitalackumulation undergrävdes. Och en del av dem såg detta som något som låg ganska nära i framtiden.¹ Många av dem var ganska pessimistiska också i sin tro på lönernas tendens att sjunka till existensminimum så snart efterfrågan på arbetskraft upphörde att växa snabbare än utbudet (de levde förstas under en period då de fackliga organisationerna var svaga eller inte alls existerade). Det kan hända att Marx, som åtminstone i vissa avseenden delade den dåvarande uppfattningen, tog för givet att något sådant verkligen skulle inträffa inom en ganska nära framtid. Men man måste också komma ihåg, att då han talade om 'profitkvotens sjunkande tendens', talade han om detta som enbart en tendens mot vilken det fanns ett antal 'motverkande tendenser', vilket han uttryckligen och detaljerat betonade. Kort uttryckt var den orsak han såg till denna tendens, att det tekniska framåtskridandet skulle tendera att öka förhållandet mellan 'magasinerat arbete' (anläggningar och byggnader) och 'levande arbete' i produktionen. Två av de motverkande tendenser han nämnde var det tekniska framåtskridandets samtidiga effekt att förbilliga produktionen av maskinerna etc. själva, och att öka den mängd mervärde som produceras av varje arbetare på en viss tid, som en följd av ökad produktivitet.

Det antas vanligen att Marx förutspådde en ständig minskning av reallönerna vartefter kapitalismen utvecklades, och att han har fått fel. Detta tror jag är ett missförstånd. Jag känner inte till något avsnitt där Marx säger detta tydligt och klart; och sammanhanget där hans hänvisningar till 'fortgående utarmning' och 'ökande elände' förekommer (i *Kapitalet*, kapitel XXIII, med rubriken 'Den kapitalistiska ackumulationens allmänna lag', avdelningarna 3 och 4) klagör att han främst tänkte på den industriella reservarmén av arbetslösa eller ständigt undersysselsatta (de pauperiserade 'Lazarus-skikten'), och att han i deras 'öde' inkluderade sådana saker som osäkerhet, förlust av ställning och yrkesstolthet, 'mental degradering' och

¹ En av dem var J. S. Mill, som ansåg att bara den tidens stora utlandsinvesteringar hade förhindrat att det redan inträtt.

‘okunnighet’, såväl som brist på materiella existensmedel. I varje fall fanns det motverkande faktorer också till denna tendens, och i slutet av avdelning 3 av samma kapitel prisar han fackföreningarnas förmåga att ‘förhindra eller i varje fall dämpa de ödeläggande verkningar, som den kapitalistiska produktionens naturlagar har för arbetarklassen’. På ett annat ställe fördömde Marx själv uttryckligen den s.k. järnhårda lönelagen (som ofta felaktigt tillskrivs honom, medan uttrycket var Lassalles), och betonade att det inte bara förhöll sig så att fackföreningarna för en tid kunde höja arbetskraftens ‘marknadpris’ över dess ‘värde’, utan att också ett ‘samhälleligt och historiskt element’, olika vid olika tider och på olika platser, ingick i detta ‘värde’ (eller ‘normala nivå’), och därför följaktligen gjorde det senare till föremål för historiska förändringar.

Hur som helst, det som var betydelsefullt för Marx var mindre det exakta resultatet av dessa tendensers verkan än de *motsättningar* och därför samhällskonflikter som de bar i sitt sköte. Som vi har sagt, har dessa på intet sätt mildrats sedan förra århundradet, även om de kanske ändrat former. Tvärtom har de på många sätt blivit mer akuta. Klasskampen om fördelningen av nationalinkomsten mellan löner och profiter är mer omfattande och konsekvent, och stöds av starka och fasta organisationer. Till marknadskonkurrensens gerillaskärmytslingar har de stora monopolgruppernas hårdare och oförsonligare krigföring tillkommit. Vad beträffar imperialismen, har den nya ‘dollardiplomatin’, om vilken man talade och skrev tidigare under detta århundrade, utvecklats till vår tids hänsynslösa ‘atombombsdiplomati’. Mellankrigsperioden bevitnade den djupaste och mest ödeläggande ekonomiska krisen och lågkonjunkturen i historien, vilket återupplivade talet t.o.m. bland akademiska ekonomer om att en era av ekonomisk stagnation närmade sig. Visserligen har det under den förlängda 12-åriga högkonjunkturen under efterkrigstiden blivit på modet att behandla sådant stagnationstal som en historisk kuriositet från trettioalet. Men utvecklingen då detta skrivs – den nya s.k. recessionen i USA och det som vänsterekonomen Paul Sweezy har kallat (*Monthly Review*, juni 1958) utsikterna till ‘krypande stagnation’ – gör detta solskensstal under det senaste decenniet högst tvivelaktigt, minst sagt. Man påminns skarpt om den hämnd som väntade liknande tal om ‘det amerikanska välståndets epok’ under tjugotalet.

Fakta om dessa mycket omdebatterade tendenser är emellertid ganska klara – eller åtminstone så klara som den för oss tillgängliga statistiken kan göra dem. Den grundläggande orsaken till Marx’ tendens till sjunkande profitkvot var, som vi har sett, ökningen i kvoten mellan det fasta kapitalelementet (maskiner etc.) i det han kallade ‘konstant kapital’ och arbetet. Detta har förvisso inträffat. I Storbritannien har man beräknat att realkapitalet per arbetare nästan fördubblades mellan 1870 och 1938: ‘den utrustning med vilken genomsnittsmannen arbetade var två gånger större 1938 än 1870 om vi räknar den i enheter tegel och stål’.² I USA har kapitalet sedan 1870, med undantag för 1930-talet, konsekvent ökat snabbare än tillgången på arbetskraft, under vissa decennier dubbelt så fort.³ Bland de motverkande tendenser som Marx nämnde var det han kallade ‘ökningen av det relativa mervärdet’ (dvs. av mervärdets *andel* av den totala produktionen) beroende på högre arbetsproduktivitet.⁴ Det råder inget tvivel om att arbetets produktivitet har ökat samtidigt med teknikens framsteg (den ungefär

² Professor E. H. Phelps Brown och Bernard Weber i *Economic Journal*, juni 1953, s. 266. Man bör emellertid lägga märke till att eftersom produktiviteten per arbetare hade stigit ungefär lika mycket, innebär detta inte nödvändigtvis att kapitalet per arbetare hade ökat värdemässigt.

³ W. Fellner, *Trends and Cycles in Economic Activity* (New York 1956), s. 242.

⁴ Högre produktivitet fick i sig själv den verkan att produktens värde minskades. För att få den effekt det här är fråga om, måste detta förbilligande gälla varor som konsumeras av arbetare, och därför (med konstanta reallöner eller en lönehöjning som är mindre än proportionell) sänka penninglönerna.

fördubblades mellan 1870 och 1938 i det här landet och inom tillverkningsindustrin ökade den med nästan 40 procent mellan 1924 och 1937). Dessutom gällde denna ökning i hög grad varor som konsumeras av arbetare – s.k. lönevaror. Samtidigt har emellertid reallönerna stigit efter 1870 i stället för att förbli konstanta. Huvudorsaken till detta har uppenbarligen varit arbetarklassorganisationernas ökande styrka (fastän man måste komma ihåg: a) att ökad produktivitet och dess tendens att öka 'det relativa mervärdet' har gjort det möjligt för kapitalismen att tillåta arbetarna få del av ökningen, utan att detta fått någon bromsande effekt på kapitalackumulationsprocessen; b) att en avsevärd del av reallönernas ökning i vårt land har berott på förbättrade bytesvillkor med koloniala och halv-koloniala områden, beroende på jordbruksimportens relativa förbilligande, i synnerhet på 1870- och 1880-talet och också under mellankrigsperioden). Att döma av tillgängliga beräkningar⁵ finns det tecken på att profitkvoten tenderade att sjunka i USA före sekelskiftet. Därefter är tecknen i viss mån motstridiga. En auktoritet⁶ hävdar att han funnit en ökning efter första världskrigets slut ungefär, en annan⁷ att han upptäckt en fortsatt, om än liten, minskning efter år 1900. I Storbritannien beräknas profitkvoten i *industri*sektorn ha sjunkit från omkring 16-17 procent på 1870-talet till 14 procent strax före första världskriget och till i genomsnitt ca 11 procent under mellankrigsperioden (då naturligtvis särskilda depressiva faktorer inverkade).⁸

Vad beträffar lönernas procentuella andel av (den hemmaproducerade) nationalinkomsten, säger oss statistikerna att denna har förändrats anmärkningsvärt litet sedan omkring 1870. I Storbritannien var den omkring 38,6 procent 1870, 36,6 procent 1913, 38,3 procent 1939 och 41,9 procent 1950.⁹ Bowleys beräkning av lönernas andel av den *totala* nationalinkomsten avviker något, men ger oss samma helhetsbild: 37,5 procent 1880, 35-36 procent i slutet på århundradet och 37,5 procent igen 1913.¹⁰ Det kan hända att denna procentandel inte är så konstant som siffrorna tycks ge vid handen vid första påseendet. Men de tyder i alla fall på att någon mer väsentlig förändring av andelen inte kan ha ägt rum, och visar att någon ganska stark motståndsmekanism verkar inom kapitalismen mot varje ökning av arbetets relativa andel av den ökande produktionen, t.o.m. under gynnsamma omständigheter – att det finns en ganska bestämd övre gräns för varje intrång på mervärdet från lönernas sida.

Om förhållandet mellan kapital och arbete (nästan men inte riktigt samma sak som Marx' kapitalets organiska sammansättning') divideras med arbetets produktivitet mätt i produktionsvolym, erhålles kapitalkvoten (förhållandet mellan kapital och produktionsvolym), vilken det har talats ganska mycket om på sista tiden. Enligt statistikerna har inte heller denna visat någon enhetlig trend under det senaste århundradet. I USA tycks den ha varit stigande fram till första världskriget, men därefter ha visat tecken på att sjunka igen tills den 1950 var

⁵ Sådana beräkningar är inte så lätta att göra som det kan tyckas. För detta ändamål är det inte tillräckligt att ta löpande avkastning på löpande aktievärden, eftersom marknaden tenderar att avpassa de senare till varje förändring i den förra, som antas bli varaktig. För att bli användbara för det ifrågasvarande ändamålet, måste löpande profitintäkter sammanställas med det ursprungliga kapital-värdet eller -kostnaden (eller alternativt med ersättningskostnaden). Detta är inte alltid lätt att göra, och om det görs blir resultatet gärna bara ungefärligt och approximativt.

⁶ Joseph Gillman, *The Falling Rate of Profit*, s. 55-57 och Appendix 3.

⁷ Fellner, a.a. s. 254-256. Minskningen i förhållandet mellan 'inkomst av egendom' och kapitalmängd beräknar han till omkring 15 procent mellan 1870 och 1900 och omkring 15 procent igen mellan 1900 och våra dagar.

⁸ Phelps Brown och Weber, a.a. s. 272. Denna fallande trend var emellertid inte observerbar för allt kapital, d. v. s. för både industriella och andra slag av byggnader och utrustning.

⁹ Phelps Brown och P. E. Hart i *Economic Journal*, juni 1952, s. 276-77.

¹⁰ A. L. Bowley, *Changes in the Distribution of the National Income 1880-1913*, s. 25.

ungefär densamma som på 1870-talet.¹¹ I Storbritannien har det visat sig att den, efter att ha sjunkit mellan 1870- och 1890-talet, ökade igen tills den strax före första världskriget var något högre (men bara lite) än den varit på 1870-talet, och att den låg på ungefär samma nivå igen strax före andra världskriget (den var tydligen något högre här än i USA).¹² Det finns en antydning i dessa siffror och i en av de konkurrerande beräkningarna av profittrender, att perioden omkring första världskriget kan ha representerat något av en övergångsperiod. Men tecknen är långt ifrån entydiga; och inte heller är det, om det förhåller sig så, klart exakt varför.

¹¹ Fellner, a.a. s. 244.

¹² Phelps Brown och Weber, a.a. s. 266.

5. Ekonomiska kriser

Vi nämnde tidigare (i kapitel 1) att ett framträdande kännetecken för kapitalismen var 'produktionsanarkin' (dvs. avsaknaden av central planering och ledning) och att denna skapar möjligheten till att utvecklingen blir ojämn och leder till periodiska sammanbrott i de marknadsled som håller samman systemets olika delar. I vissa länder, särskilt underutvecklade länder, är denna produktionsanarki orsak till att en utveckling som kräver samordning av ett antal parallella och simultana processer inte äger rum, och ekonomisk stagnation eller t.o.m. tillbakagång inträder. I utvecklade länder är den en orsak till periodiska ekonomiska kriser.

Under hela sin historia (med säkerhet efter den industriella revolutionen och kanske i viss utsträckning före) har kapitalismens utveckling uppvisat en slående ojämnhet, inte bara i den meningen att systemet som helhet har uppvisat en markerad fluktuationsrytm mellan omväxlande perioder av expansion, retardation och kontraktion. Så regelbundna har dessa svängningar varit i sin periodicitet, att de fått många människor att tala om dem som 'tioårscykeln', därför att avbrott i högkonjunkturen eller expansionsfasen under 1800-talet brukade uppträda *ungefär* vart tionde år (ibland ett eller två år mindre, ibland ett eller två år mer). Det var också ett kännetecken för dessa cykler att de (med ett eller två undantag) uppstod ungefär samtidigt i hela den kapitalistiska världen.

Av dessa kriser var krisen 1929-31 i USA (som då hade blivit det mest avancerade landet i den kapitalistiska världen) i avgörande hänseenden den svåraste hittills. Mellan högkonjunkturtoppen i USA 1929 och sommaren 1932 sjönk industriproduktionen med hälften, arbetslösheten steg till 13 miljoner, eller omkring en fjärdedel av arbetarantalet, och den outnyttjade kapaciteten inom industrin beräknades till 50 procent. Medan en blygsam återhämtning ägde rum i några europeiska länder i mitten och slutet på trettioåret, delvis stimulerad av återupprustningen, tog det i USA omkring åtta år innan produktionen åter nådde upp till samma nivå som före krisen, bara för att återigen sjunka tillbaka under det nya bakslaget medan arbetslösheten inte sjönk under 8 miljoner förrän 1940 utom under en kort period 1937. Det är knappast förvånande att det under denna tid talades mycket om att kapitalismen hade nått ett stadium av kronisk stagnation, då med Marx' berömda uttryck det kapitalistiska ägandet hade blivit fjättrar för ytterligare utveckling av produktivkrafterna.

Alla slags teorier har framförts för att förklara varför allt detta händer – teorier som jag inte tänker granska här. För vårt ändamål här måste vi begränsa oss till följande allmänna uttalande (i vilket många, om inte de flesta, av dessa olika teorier skulle instämma): att denna cykel väsentligen skall betraktas som en cykel i kapitalackumulationsprocessen och att de periodiska sammanbrotten uppträder därför att den ständiga driften att ackumulera och investera kapital överskrider de villkor som bestämmer den profit som kan erhållas på det ökade kapitalet. Detta är vad Marx menade när han talade om att utvidgningen av den kapitalistiska produktionen kommer i motsättning till villkoren för att utvinna och förverkliga mervärde.

Låt oss anta att produktionsprocesserna uteslutande styrdes av samhällsliga mål, nämligen att öka *hela* samhällets materiella välfärd. Då skulle en allsidig utvidgning av produktionen inte ha någon gräns, utom den fullständiga tillfredsställelsen av de mänskliga behoven. Investeringarna av arbetskraft och resurser i expansion och förbättring (i teknisk mening) av produktionsmedlen skulle fortsätta så länge det fanns utrymme för att höja produktiviteten och för fler varor. Innan denna punkt uppnåtts, kunde man alltid finna en marknad för större produktion, antingen genom att sänka försäljningspriserna eller genom att öka penninglönerna. Det är förstås sant att vissa *proportioner* måste iakttagas och att svårigheter kunde uppstå någon

gång genom att expansionen blev ojämn och hade gått för långt på vissa håll och inte tillräckligt långt på andra. Men detta skulle orsaka någon tids på stället marsch medan andra hann ifatt, inte ett allmänt expansionsstopp över hela linjen, för att inte tala om kontraktion.

Men under kapitalismen görs kapitalinvesteringar i nya produktionsmedel i förväntan om en viss profitkvot. Om det inträffar, när expansionen pågått någon tid, att denna förväntade profitkvot inte kan förverkligas, bortfaller nya investeringar, kanske fullständigt. Då expansionen stannar av, upphör beställningarna på nya maskiner etc., arbetslöshet uppstår och de industrier som tillverkar maskiner och s.k. kapitalvaror (produktionsmedel) går inte med full kapacitet, vilket sprider efterfrågeminskningen till andra industriernas produkter, och därigenom gör nedgången allmän och kumulativ. Marx sade: 'Det kapitalistiska produktions-sättet stöter på barriärer vid en viss produktionsskala ... Det kommer till ett stillastående vid en punkt som avgörs av produktionen och förverkligandet av profit, inte av tillfredsställelsen av samhällsliga behov.'

Låt oss, för att se hur processen fungerar, se lite närmare på vad som händer under en vanlig högkonjunktur. För att göra detta är det lämpligt att använda den distinktion Marx gjorde mellan industrins två huvudavdelningar, en som tillverkar *kapitalvaror* eller produktionsmedel att användas både av den själv och av andra industrier, och den andra som producerar *konsumtionsvaror* för slutlig försäljning i butikerna till enskilda konsumenter. Dessa kallade han respektive avdelning I och II (Man skulle naturligtvis kunna komplicera detta genom att dela upp dessa i olika underavdelningar: t.ex. dela avdelning I i (a) produktion av kapitalvaror att användas av avdelning I själv, t.ex. verktygsmaskiner för att tillverka verktygsmaskiner, (b) produktion av kapitalvaror att användas av avdelning II, t.ex. spinnmaskiner, vävstolar eller lästmaskiner, och också dela avdelning II i (c) tillverkning av konsumtionsvaror för löntagare, (d) tillverkning av lyxvaror för konsumtion av kapitalister och deras anhängare. Men den enkla indelningen i två sektorer duger för vårt ändamål, på den nivå vi behandlar frågorna.

Under högkonjunkturen ökar investeringarna, och med dem efterfrågan på avdelning I:s produkter. Med större efterfrågan följer högre sysselsättning, och både totala löner och totala profiter växer, vilket i sin tur förstärker efterfrågan på båda avdelningarnas produkter. Vartefter den ökade mängd kapitalvaror som produceras av avdelning I levereras och installeras i form av nya anläggningar och utrustningar, ökar emellertid produktionskapaciteten i båda industrisektorerna – och ökas desto mer ju intensivare investeringskonjunkturen varit. På detta stadium kan ett antal saker börja hända, av vilka en är att denna ökning av produktionskapaciteten blir större än efterfrågeökningen. Så snart detta inträffar, börjar profitkvoten (dvs. profiten per pund av det investerade kapitalet) att sjunka. Så snart nyinvesteringarnas lönsamhet minskar, minskar nyinvesteringarna och med dem efterfrågan på avdelning I:s varor, och sätter därigenom igång en nedåtriktad spiral av minskande efterfrågan, sysselsättning och produktion.

Uppenbarligen måste detta inträffa vid *någon* punkt, eftersom konsumentefterfrågan knappast kan fortsätta att växa i det oändliga och måste sakta av på någon nivå, på grund av att den efterfrågeökning vi nyss talade om berodde på ökad sysselsättning (och därför ökade lönerna och profiterna) och en sådan ökning har sina gränser. På något stadium måste den slå emot det tak som drift vid full produktionskapacitet eller full sysselsättning utgör. I själva verket avslutas de flesta högkonjunkturer *innan* full sysselsättning uppnås.¹ Även om lönerna stiger

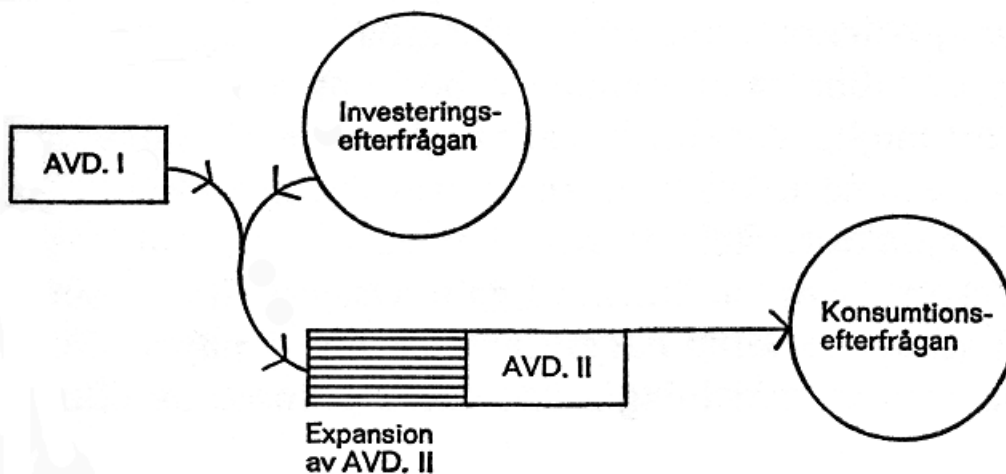
¹ Fastän inte nödvändigtvis innan olika slag av 'flaskhalsar' i produktionskapacitet eller råvaruleveranser

vid stigande efterfrågan p på arbetskraft, tenderar detta att öka kostnaderna lika mycket som det skjuter efterfrågan i höjden, och tjänar därför inte i sig självt till att höja *lönsamheten*, vilket är själva kärnan.

Detta är ett sätt, kanske ett mycket vanligt sätt, på vilket högkonjunkturen hejdas – genom att produktionskapaciteten i avdelning I blir större än efterfrågan på avdelning I:s varor. Det uttrycks ibland som att högkonjunkturen bryts därför att produktionsförmågan blir större än konsumtionsförmågan. Men om 'konsumtionsförmåga' betyder enskilda löntagares (och deras familjers) och kapitalisters och andras *personliga* konsumtion, så berättar detta inte hela historien. Högkonjunkturen *kan* avbrytas på det sättet, och gör troligen ofta det (en del anser t.ex. att 1929 års kris i USA uppstod på det sättet), men den *behöver inte* alltid göra det. Uttalandet att 'produktionsförmågan blir större än konsumtionsförmågan' är fullständigt bara om vi tar 'konsumtionsförmågan' i den mening i vilken vi har talat om 'efterfrågan' ovan, i betydelsen *efterfrågan på båda avdelningarnas varor*.² Vi måste med andra ord se på vad som händer i såväl avdelning I som avdelning II. Och den förras expansion begränsas inte nödvändigtvis av vad som händer i den senare, även om den i allmänhet påverkas av den senare.

Beträffande avdelning I, som tillverkar kapitalvaror, uppstår två frågor: (1) Skulle det inte kunna inträffa att alla, eller en större del av, de investeringar på vilka en högkonjunktur bygger går till att utvidga avdelning I, och ingenting alls (eller mycket lite) till avdelning II; i vilket fall produktionsförmågan i den senare inte skulle bli större än de enskilda konsumenternas efterfrågan, och det inte skulle finnas någon överkapacitet i avdelning II, som hejdade högkonjunkturen? (2) Kunde inte investeringarna då fortsätta i jämn ström under en ganska lång tid, och hålla konjunkturen uppe på samma nivå genom att hålla efterfrågan på kapitalvaror uppe och därmed sysselsättningen och aktiviteten i avdelning I? Om sysselsättningen hölls uppe i avdelning I, skulle också efterfrågan från dem som sysselsätts där på konsumtionsvaror från avdelning II göra, att den senare kunde fortsätta i jämn takt, och ingenting finnas som kunde starta en nedgång.

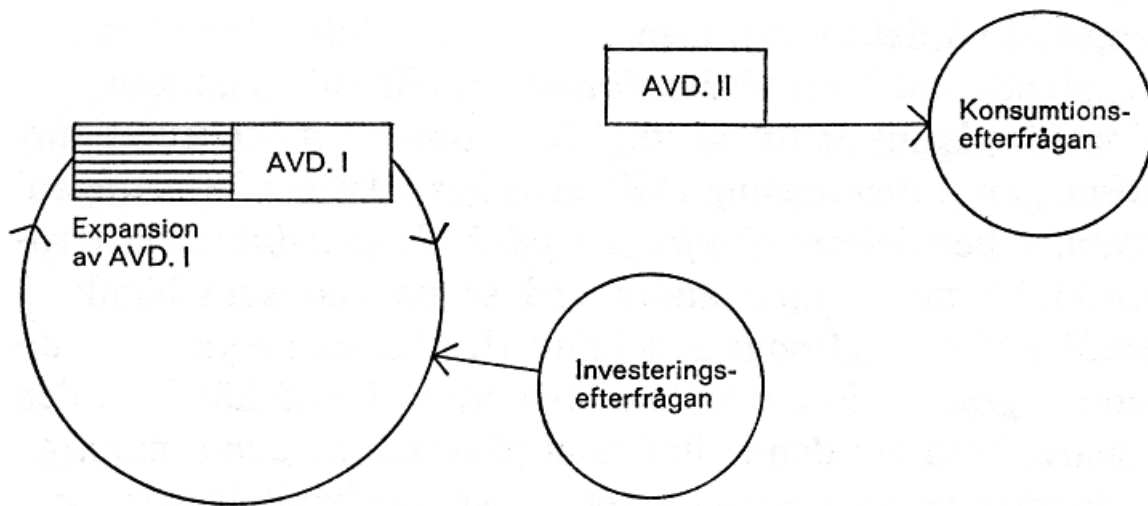
Läget skulle kunna beskrivas på följande sätt. I det första fallet vi betraktade gick det så här:

uppträder på vissa håll.

² De tidiga ekonomerna, inklusive Marx, använde faktiskt termen 'produktiv konsumtion' om efterfrågan på såväl avdelning I:s varor som personlig konsumtion (= efterfrågan på avdelning II:s varor); fastän det är tveksamt om Marx, då han talade om 'konsumtionsförmåga', i alla sammanhang avsåg båda dessa saker.

Men i det andra fallet vi nyss talade om, skulle det bli så här:

Fastän det är svårt att föreställa sig att en sådan process skulle kunna fortsätta i evighet, kan sådant här förvisso inträffa för en tid och ha ett inflytande som förlänger en högkonjunktur. Det måste antagligen finnas någon mycket påtaglig orsak till att investeringarna sväller ut i avdelning I, om processen alls skall kunna pågå under någon längre tid: kapitalisterna måste ha orsak att förvänta sig att efterfrågan på kapitalvaror skall fortsätta att öka. En sådan orsak kan vara en mängd nya uppfinningar eller en teknisk revolution, som öppnar utsikter för en omfattande ersättning av anläggningar och utrustningar med nya inom loppet av några få år, och driver upp efterfrågan på kapitalvaror så länge denna förnyelse varar. Men för att denna uppgång i efterfrågan på avdelning I:s varor skall vara länge, skulle det behövas, inte en teknisk revolution, utan en fortsatt (och kumulativ) serie av sådana – inte bara en engångs-ökning i efterfrågan på kapitalvaror utan en *kontinuerlig* ökning av denna efterfrågan. Annars skulle investeringarna i utvidgning av avdelning I snabbt nå en gräns och börja mattas av. Det är tydligt att möjligheten att en sådan självexpansion i avdelning I skulle kunna utöva mer än ett ganska kortlivat inflytande på konjunkturcykeln är ganska liten.

Det var denna möjlighet Lenin avsåg då han (i sin *Kapitalismens utveckling i Ryssland*, kapitel 1) påpekade att expansionen av avdelning I inte var begränsad av efterfrågan på avdelning II:s varor (personlig konsumtion), utan i viss utsträckning kunde fortgå oberoende av denna. Dessutom att det var en 'allmän lag för den kapitalistiska produktionen' att avdelning I växte *snabbare* än avdelning II på grund av kapitalismens tendens att ständigt revolutionera tekniken. Vi skall i nästa avsnitt se hur detta står i samband med vad som hänt under den högkonjunktur som följde på andra världskriget.

Det kan anmärkas att ett stort rustningsprogram har just denna effekt att upprätthålla (och medan rustningarna ökar, att utvidga) efterfrågan på avdelning I:s varor. Och dessutom gör det utan att nödvändigtvis utvidga produktionskapaciteten på något håll, vare sig i avdelning II eller I – det utvidgar bara kapaciteten att döda och ödelägga. Det är av denna orsak som kapprustning och krig tenderar att förlänga en högkonjunktur och 'förvränga' konjunkturcykelns normala mönster. Ett program för offentliga arbeten kan ha liknande effekt. Men sådana program är i allmänhet av mycket mer begränsat omfång än rustningsprogram, och de kapitalistiska regeringarnas villighet att finansiera dem mycket mindre (annat än vid ovanligt

starkt tryck från folket och rädsla för revolution).³

Även om en högkonjunktur skulle upprätthållas till en tid på det sätt vi nämnt, är det troligt att den inom kort skulle stöta på svårigheter av olika slag.

För det första är det knappast tänkbart att *ingenting* av de löpande investeringarna skulle gå till avdelning II. I den utsträckning något går dit, utvidgas produktionskapaciteten där, även om det går saktare, och överträffar troligen på något stadium ökningen av den personliga konsumtionen (vilka försök som än görs att öka den senare genom reklam för nya varor, avbetalningsköp och försäljningsjippon).

För det andra, även om investeringarna går till att utvidga avdelning I, ökar de den totala kapitalmängd (eller mängd produktionsmedel) på vilken profit måste göras. Om därför inte mervärdet ökar i samma takt, måste *profitkvoten* påverkas i ogynnsam riktning och ytterligare investeringar avskräckas. Det är möjligt att följande inträffar om befolkningen växer mycket snabbt och den industriella reservarmén är outtömlig: fler maskiner installeras för att bemannas med motsvarande antal fler arbetare, så att varje ytterligare man producerar lika mycket mervärde som de som var där före honom. (Under dessa omständigheter blir det förstas också utrymme för avdelning II att expandera i samma takt som avdelning I, för att möta den ökande konsumtionsefterfrågan från den ökande lönesumman och stigande totalprofiten.) Men detta är en ganska osannolik situation, åtminstone i utvecklade industriländer där, som vi har sett (se kapitel 4 ovan), kapitalackumuleringen tenderar att växa snabbare än tillgången på arbetskraft. Om kapitalmängden blir större än reservarmén av arbetskraft, kommer den resulterande konkurrensen om arbetskraften sannolikt att bjuda upp priserna, vilket kommer att tära på det överskott som blir över åt kapitalet.

För det tredje, låt oss (för att undgå denna eventualitet) anta att den nya kapitalutrustningen utgörs av en mer arbetsbesparande typ än den gamla. I så fall kommer efterfrågan på arbetskraft inte att öka i takt med mängden kapitalutrustning, utan saktare. Varje arbetare kommer att ha mer kapitalutrustning 'till förfogande'. Men detta är återigen förenligt med en oförändrad profitkvot endast om produktiviteten per arbetare samtidigt ökar tillräckligt mycket, och på ett sådant sätt, att det ökar den del av det producerade värdet som går till kapitalet,⁴ för att motverka den högre kvoten mellan kapital och arbete.

Den kände ekonomen Kaldor sade en gång att en högkonjunktur var som 'en underlig sorts hindertävling, där hästen med nödvändighet kommer att falla vid ett av fyra hinder': han anser att 'det är antagligen en sällsynt häst som klarar sig fram till det sista hindret'.

Jag tror att det rätta sättet att se på ekonomiska kriser är att betrakta dem, inte som den oundvikliga följderna av någon särskild form (eller aspekt) i vilken den väsentliga motsättningen i kapitalismen uppträder (den mellan produktivkrafternas utveckling och kapitalets lönsamhet), utan snarare som ett uttryck för denna grundläggande motsättning, som kan yttra sig i en mängd olika former. Det är följaktligen möjligt att olika högkonjunkturer kan avbrytas, inte av samma, utan av olika orsaker (så vitt det gäller de närmaste eller omedelbara orsakerna). Vad denna särskilda orsak är, kan bara upptäckas genom att studera de konkreta omständigheterna och händelseförloppet under högkonjunkturen ifråga.

I hela detta avsnitt har vi talat som om utrikeshandel inte existerade och landet i fråga producerade bara för hemmamarknaden och inte för export. I varje konkret situation måste vi

³ Vilket kan ha inverkat i slutet på trettioåret under den amerikanska 'New Deal'-politiken under Roosevelt.

⁴ Marx "ökning av det relativa mervärdet": se kapitel 4.

förstås komma ihåg att en del av produktionen (både i avdelning I och avdelning II) produceras för att möta utländsk efterfrågan. Därav följer att så länge exporten ökas, ökas efterfrågan. Men man måste också komma ihåg att andra länder inte i längden kommer att fortsätta att köpa ytterligare varor från landet ifråga utan att i gengäld sälja mer till det. Därför blir uppsvinget i högkonjunkturen bara tillfälligt, om inte exporten till andra länder ges på *kredit*, eller med lån, eftersom ett permanent exportöverskott är möjligt bara då. I varje fall är den förenklade bild vi hittills givit inte så långt från sanningen när vi talar om den kapitalistiska världen som helhet.

6. Efter andra världskriget

Ett modernt krig är av ett sådant slag att det kräver fullständig mobilisering av de ekonomiska resurserna, snabbt verkställda beslut om överflyttning av arbetskraft och produktionsutrustning, och tillväxten av en krigsindustri, som den vanliga marknadsmekanismen inte skulle kunna åstadkomma. Följaktligen ger det upphov till en avsevärd tillväxt av statskapitalismen, i form av statskontroll över bankväsendet, arbetsmarknaden, priserna och råvarufördelningen, medan staten, som placerar sina beställningar på krigsmateriel, förnödenheter och förråd till armén och också förråd av nödvändiga livsmedel för befolkningen, blir den största köparen på marknaden. Detta inträffade under andra världskriget i högre utsträckning än under det första.

Krigstidens allomfattande produktionsansträngning och mobiliseringen till försvaret tömmer den industriella reservarmén och åstadkommer ett tillstånd av full sysselsättning som sällan uppnås i fredstid ens under högkonjunkturår. För att förhindra att detta leder till stora lönehöjningar, inför staten olika slag av begränsningar för fackföreningsaktioner och för arbetarna i allmänhet – upphävande av strejkrätten, restriktioner för omflyttning och byte av arbete. Eftersom förhållandet mellan klasserna under dessa omständigheter blir spända, måste inte desto mindre avsevärda eftergifter göras till arbetarna på ett sätt som knappast skulle tolereras i fredstid. Samtidigt knyts storfinansen allt närmare till ledningen av kontrollen över industrin (t.ex. fördelningen av råvaror och beställningar), och på vissa håll erhåller de stora monopolen makt att ställa industrier i liten skala under sin ledning i långt högre grad än de skulle ha kunnat under normala förhållanden.

Det är därför inte förvånande att arbetarklassen i de flesta länder efter andra världskriget hade en ovanligt stark ställning (bara för att bli försvagad efteråt genom noggrant manövrerade uppdelningar och splittringar, politiska och industriella). I världsskala hade uppenbarligen existensen av en expanderande socialistisk sektor ('socialismen blev ett världssystem') en betydelsefull inverkan på många olika sätt på den kapitalistiska sektorn. I flera länder (i synnerhet Frankrike och Italien) deltog kommunister en tid i efterkrigsregeringar, där de innehade vissa ministerposter – tills de manövrerades ut av det kalla krigets ökande tryck. I Storbritannien återvände en labourregering i 1945 års allmänna val och denna bibehöll i uppbyggnadssyfte många av krigstidens ekonomiska regleringar i några år, i stället för att snabbt avveckla dem, vilket man gjort 1918 efter första världskriget. Förlängda blev också en del bestämmelser riktade mot arbetarna, t.ex. strejkförbudet enligt förordning 1305 (till 1951 då det upphävdes). Genom att nationalisera kol, järnvägar, gas, elektricitet, vägtransporter och stål, samt Bank of England (men inte de andra bankerna), ökade regeringen den sfär över vilken staten hade direkt kontroll, särskilt beträffande investeringarna. Omfattningen av denna kontroll bör emellertid inte överdrivas. Vad beträffar den av staten ledda produktionen, representerade den nationaliserade sektorn bara ca en femtedel av alla produktionsmedel i ekonomin som helhet. Större betydelse hade den genom att öka statens betydelse som köpare, särskilt av kapitalvaror (eftersom den nationaliserade sektorn hade stora investeringsprogram och svarade för en oproportionerligt stor del av de totala investeringarna under de första tio åren efter kriget). Om vi inkluderar bostadsbyggandet, svarade den statliga sektorn för närmare hälften av bruttoinvesteringarna under efterkrigsåren. Om vi till detta lägger försvarsutgifterna, når vi en siffra för statsutgifter för varor (i stor utsträckning varor från avdelning I, om vilken vi talade ovan) som uppgår till mellan en sjättedel och en femtedel av nationalinkomsten. Även i USA har försvarskostnadernas storlek givit statsutgifterna ett betydande inflytande på ekonomin som helhet. De totala statliga inköpen av varor och tjänster svarar för en femtedel av bruttonationalprodukten och vissa år nästan en fjärdedel. Somliga

har påstått att detta är ett nytt kännetecken som ger systemet en högre grad av stabilitet än någonsin tidigare, och det har talats en hel del om statsutgifter som 'inbyggda stabilisatorer', som kan användas för att motverka plötsliga nedgångar i de privata investeringarna. Vilken åsikt man än har om denna sista punkt, tror jag att man kan säga att statskapitalismens expansion var ett utmärkande kännetecken för andra världskriget och tiden därefter. Detta är inte att beskriva denna utveckling som något helt nytt: den hade ägt rum under första världskriget och fastän den avbröts omedelbart efter kriget, hade det funnits perioder av förnyade statsingripanden under trettioalets krisår. Men andra världskriget kan betraktas som något av en vattendelare i detta avseende. I detta sammanhang måste vi emellertid ha i minnet vad som sades om staten i slutet av kapitel 3: att under ett historiskt stadium där en sådan stor koncentration av ekonomisk makt uppnås, som fallet är under monopolkapitalismen, blir statsapparaten ett redskap för de dominerande monopolgrupperna. Det är av samma orsak som marxistiska författare i allmänhet talar, inte bara om statskapitalism, (som kan uppträda i andra historiska sammanhang) utan om stats*monopolistisk* kapitalism. Det finns inga tecken på att situationen i detta avseende har undergått någon *fundamental* förändring: i själva verket vittnade kriget, som vi har sagt, uppenbarligen om ett närmare samband än tidigare mellan monopolgrupper och statsapparaten. Och blotta närvaron av labourministrar på Downing Street eller en labourmajoritet i underhuset räcker inte i sig själv för att förändra statsapparaten karaktär, dess personal och de klassintressen som dominerar den.

Eftersom detta har varit en stridsfråga, borde kanske ytterligare en precisering göras. Att säga att staten är ett redskap för monopolet och tenderar att främja dess intressen även om dessa står i motsättning till andra kapitalisters, är inte detsamma som att utesluta möjligheten att staten vid vissa tillfällen kan föra en politik som verkar i *systemets som helhet* intresse – i betydelsen att försöka hålla kapitalismen som produktionssätt på rät köl. Här ligger i själva verket en av de viktigaste motsättningarna i situationen – mellan en grupps intresse att maximera sin egen vinning på ett sätt som undergräver systemet som helhet, och detta systems bevarande. I den utsträckning staten vidtar åtgärder för säkra det senare, kan den tillfälligt uppträda i rollen som 'oberoende' medlare, som 'sammanjämkar' olika gruppintressen inom den styrande klassen, eller t.o.m. i tider av akut spänning mellan klasserna, försöka dämpa antagonismen mellan klasserna och 'försona' dem. Men med produktionssättet som grundval och med staten vad den är, är den utsträckning i vilken detta kan göras, och ännu mer möjligheten till framgång i detta, starkt begränsad.

Om vi ser på kapitalismen i världsskala, slås vi genast av ett andra kännetecken för efterkrigssituationen. Det är i vilken omfattning tidigare koloniala eller halvkoloniala länder under den nationella självständighetens fana har ryckt sig loss från imperialistisk dominans och slagit in på vägen mot politisk och ekonomisk självständighet. Kina, som har anslutit sig till det socialistiska lägret, är det viktigaste exemplet på detta. Indien, Burma och Egypten, vilka har förblivit väsentligen kapitalistiska (men utvecklade) länder, är andra exempel. Ekonomiskt har detta inneburit ett gemensamt försök till utveckling, särskilt utveckling av industrin, oberoende av utländskt kapital (i varje fall utländskt kapital med villkor) och med stimulans och ledning av ståtliga 'utvecklingsplaner'. Som man kunde vänta sig, kunde detta inte undgå att få viktiga återverkningar på de äldre imperialistiska länderna, särskilt Storbritannien, eftersom det påverkade de profiter som togs hem från de utländska investeringarna och bytesförhållandet mellan de industrivaror de exporterade och de jordbruks- och andra råvaror som de i gengäld importerade. USA har påverkats mindre av detta än Storbritannien (utom beträffande Kina och Stilla havet) och har visat en tendens att utvidga sina investeringar och sin kontroll på andra håll på den amerikanska kontinenten (Kanada, Central- och

Sydamerika) och i Mellersta Östern och Afrika, särskilt i fråga om olja och vissa mineralen. Inom dessa områden har det funnits tecken på att äldre imperialistiska länder som Storbritannien skjuts åt sidan och t.o.m. tvingas bort av den mycket rikare och effektivare dollarimperialismen från vad som en gång kallades 'den nya världen'.

Det är i samband med det s.k. 'tredje blocket' av länder, som t.ex. Indien och Förenade Arabrepubliken, som den växande socialistiska sektorns inverkan på kapitalismen har varit tydligast. För sådana länder erbjuder den socialistiska sektorns planhushållning ett exempel på framgångsrik och enastående snabb utveckling mot industrialisering, och den levererar också i ökande utsträckning teknisk rådgivning och kapitalvaror, och utgör i detta avseende ett alternativt centrum för uppmärksamhet och för både politiskt och ekonomiskt inflytande.

Ett tredje kännetecken för efterkrigssituationen har varit högkonjunktursens oväntade ihållighet i tolv år fram till 1957 (med mindre avbrott 1948-49 och åter 1952 i Storbritannien, 1953-54 i USA). Efter första världskriget hade en kortlivad högkonjunktur avbrutits efter ett och ett halvt år, och efter en viss återhämtning i mitten på tjugotalet i vårt land (och en starkare högkonjunktur i USA) kom den andra och allvarliga krisen 1929. I kontrast mot detta har tolvårs-perioden 1945-57 uppvisat en anmärkningsvärt hög nivå på aktiviteten, sysselsättningen och investeringarna, och arbetslösheten i Storbritannien var större delen av tiden gott och väl under 2 procent (i USA något högre, men för det mesta under 4 procent). Industriproduktionen ökade under perioden med nästan en tredjedel i Storbritannien och omkring hälften i USA. Denna förlängning av konjunkturcykelns uppåtgående fas gav upphov till tal om att ekonomiska kriser skulle tillhöra det förgångna och att kapitalismen lärt sig hur högkonjunktursen skall göras permanent.

Det finns flera förklaringar till efterkrigs-cykelns säregna karaktär hittills. Under åren omedelbart efter kriget hölls efterfrågan uppe av de stora uppbyggnadsbehoven för att reparera den oerhörda förstörelse som åstadkommits under kriget, för att fylla på tömda varulager och hinna fatt eftersläpningen i normala reparationer och ersättningar av anläggningar och utrustningar. Fastän Amerika inte drabbades direkt av kriget, och faktiskt ökade sitt kapital avsevärt, var industrin i såväl Amerika som Europa fullt sysselsatt med att möta återuppbyggnadsbehoven enligt de olika 'hjälpprogrammen'. I flera år rådde det brist på det mesta, både konsumtionsvaror och kapitalvaror. När det uppstod tecken på att utbudet höll på att hinna ikapp efterfrågan 1949, kom Koreakriget med dess branta höjning av USA:s försvarskostnader och upplagring av 'strategiska varor'. Men fastän dessa krigsutgifter lyfte högkonjunktursen till en ny nivå, svarade de inte ensamma för återhämtningen från 'recessionen' 1948, som börjat redan några månader tidigare.

Med Koreakrigets slut kom emellertid ett nytt avbrott i högkonjunktursen i USA mot slutet av 1953. Vid den tiden antog många människor att detta var slutet på efterkrigskonjunktursen, som förlängts abnormt av statsutgifterna under Koreakriget, och att ett nytt 1929 var på väg. Till de flestas förvåning visade enskilda personers och företagens investeringar en förvånansvärd elasticitet,¹ t.o.m. inför en 'avmattning' (och t.o.m. svag minskning) i statens försvarsutgifter, och före nästa års slut skulle en ny investeringskonjunktur inledas och fortsätta i två till tre år. Detta var huvudsakligen en högkonjunktur i nyutrustning och nybyggnader som gjordes av industriföretag, offentliga verk och liknande, vilket ökade produktionskapaciteten i

¹ I själva verket gällde den investeringsminskning som förekom under recessionen (som för en tid ökade arbetslösheten till nästan 6 procent) huvudsakligen investeringar i varulager och inte i anläggningar och utrustning, och de personliga konsumtionsutgifterna visade en förvånansvärd stabilitet. Till skillnad från recessionen 1948-49 hade denna inget märkbart inflytande på andra länder.

tillverkningsindustrin med ca 13 procent. Också i Storbritannien var investeringsaktiviteten relativt hög dessa år (begränsad bara av regeringens restriktiva penningpolitik), vilket den också var i de kapitalistiska länderna i Västeuropa, särskilt Västtyskland; och produktionskapaciteten i brittisk tillverkningsindustri har beräknats till 10 procent högre 1958 än tre år tidigare.

En möjlig förklaring till denna högkonjunktur, som författaren framfört på annat håll,² är att 1950-talet upplevde en av dessa tekniska revolutioner, om vilka vi har talat flera gånger, och som med sin drivkraft till modernisering och utvidgning kraftigt stimulerade investeringarna. Vi kan nämligen ha varit i exakt den sorts situation, om vilken vi talade i slutet av kapitel 5. Denna period av teknisk innovation var förbunden med det avgörande stadium i produktivkrafternas utveckling som vi kallar automation.³ Redan under första världskriget ungefär inleddes en serie förändringar av produktionstekniken, som något vagt kallades 'massproduktion', och med vilka de stora höjningarna av arbetsproduktiviteten och den snabba ökningen av kapitalvaruproduktionen i den amerikanska industrin på tjugotalet uppenbarligen var förbundna. Detta tror jag kan betraktas som ett slags tröskelstadium till femtiotalets automation. Den senare förde den förra ett avgörande steg vidare: den inte bara mekaniserade hanterandet och förflyttningarna mellan produktionsstationerna med det löpande bandet, utan överförde detaljkontrollen över olika moment i produktionen till maskinen med hjälp av moderna elektroniska anordningar och kontrollsystem. Detta kan visa sig ha varit ett kvalitativt 'språng' eller omvandling av produktivkrafterna med mer drastiska effekter på produktionen och produktionsförhållandena än som då var märkbara.

I de diskussioner som förts om efterkrigskapitalismen, både inom arbetarrörelsen och utanför, har många hävdad att förändringarna i kapitalismen varit så stora att de fullständigt förvandlat den – t.o.m. så att den inte längre är kapitalism i traditionell mening. En amerikansk författare har t.o.m. skrivit en bok med titeln *1900-talets kapitalistiska revolution*. På samma sätt som en del människor i mitten av 1920-talet blev så upprymda av det ekonomiska uppsvinget att de började tala vitt och brett om 'det amerikanska århundradet' av obegränsade ekonomiska framsteg, har de på 1950-talet åter skrivit om kapitalismen och dess 'fria företagsamhet' som en motor för ständig teknisk förnyelse, som nu har lärt sig undgå kriser. T.o.m. inom arbetarrörelsen i vårt land har sådant prat förekommit, även om tonfallet varit något lägre. I *New Fabian Essays* t.ex., påstår mr Crosland: 'Det är tydligt att kapitalismen nu genomgår en förvandling till ett helt annat system och att det mesta av den traditionella socialistiska analysen därmed görs akademisk' (s. 35). Mr Strachey går i sin *Contemporary Capitalism* inte så långt, men säger att 'ett nytt och särskilt stadium av vårt nuvarande ekonomiska system, nämligen kapitalismen, existerar nu i de avancerade industrisamhällena', i vilka 'utvecklingslagarna för systemets äldre stadium inte längre är fullt tillämpliga på det nya stadiet' (s. 25-26).

Bortsett från de tendenser till statskapitalism, om vilka vi talat, (och som, fastän de är mycket viktiga, inte är av så avgörande betydelse att de rättfärdigar talet om en 'förvandling' eller 'ett nytt stadium'), har två huvudorsaker anförts för att rättfärdiga sådana påståenden.

² *Marxism Today*, december 1957.

³ Det kan nämnas att produktionen under femtiotalet har expanderat snabbare än sysselsättningen i såväl Storbritannien, USA och Västtyskland. Produktionen per anställd ökade i Storbritannien med ca 12 procent mellan 1950 och 1956, i USA med 16 procent och i Västtyskland med hela 35 procent (se T. Balogh i *Oxford Economic Papers*, juni 1958, s. 220, 228). Man måste också komma ihåg att konsumtionsefterfrågan ökade under denna period på grund av full sysselsättning: reallönerna torde mellan 1947 och 1957 ha ökat med omkring 15 procent i Storbritannien och mycket mer i USA.

För det första har vi den s.k. direktörernas revolution som sägs ha inträffat under de senaste årtiondena. Talet om denna härrör från en mycket citerad bok med den titeln av en amerikan, James Burnham, i vilken huvudtemat var att makten redan (under mellankrigstiden) höll på att gå kapitalisterna ur händerna och till en ny klass av avlönade direktörer i ledningen för stora industri- och finanssammanslutningar, och att dessa direktörer ägde mycket litet eller inget kapital i de bolag vilkas politik de kontrollerade. Till stöd för detta citerades den välkända undersökning som gjorts av Berle och Means om ägarförhållandena i de 200 största företagen i USA, med dess vittnesbörd om att ägandet i hög grad skilts från kontrollen och att s k minoritetskontroll är förhärskande (kontroll av personer som inte äger mer än en liten andel av aktiekapitalet). Medan det är sant att detta åtskiljande har gått långt och att det finns massor av 'frånvarande kapitalister', utan tvivel många fler än under det förra seklet, är det ganska klart att omfattningen av detta har överdrivits kraftigt och att åtskiljandet är långt ifrån fullständigt. Även om det är 'minoritetskontroll' (som det ofta är), följer det inte att kontrollen ligger i händerna på *icke*-kapitalister, än mindre att de som har kontrollen bildar en särskild klass eller att deras handlande styrs av något annat än profitmotivet. I själva verket har en bearbetning av Berles och Means' material, gjord av Temporary National Economic Committee visat att det antal fall där kontrollen låg hos personer med ett aktieinnehav som var så litet att man kan bortse från det, var avsevärt mindre än man ofta trott.⁴ Och i vårt land säger professor Sargant Florence, som stöder sig på en undersökning av 85 av de största företagen, att 'i stora företag i Amerika och Storbritannien äger i genomsnitt tjugo aktieägare av ca tio till tjugo tusen nästan en tredjedel av de röstberättigade aktierna', och sammanfattar med att 'det finns förvisso orsak att tro att direktörernas revolution inte gått så långt som man ibland trott (eller påstått utan att tänka efter) och att ledningen och det slutliga avgörandet av de viktigaste frågorna i många bolag eller sammanslutningar ligger kvar hos de största aktieägarna'.⁵

För det andra är det den s.k. inkomstreolutionen, genom vilken inkomsterna sägs ha omfördelats radikalt till arbetarnas fördel. Som vi har sett i kapitel 1 och kapitel 4, är det sant att lönerns andel har ökat sedan 1930-talet, både absolut och relativt, men med förvånansvärt litet med hänsyn till de exceptionella förhållandena under och efter kriget, och absolut inte med så mycket att det rättfärdigar högtravande prat om 'inkomstreolution'. Något man ofta hänvisar till såsom utvisande en stor förändring är lönerns andel av de *personliga* inkomsterna. Som vi har sett utesluter dessa de ej utdelade vinsterna, som uppenbarligen utgör en del av kapitalisternas inkomst som klass och som har ökat avsevärt sedan kriget. Lönerns andel av nationalinkomsten har sedan före kriget stigit med endast tre procentenheter. Den andel av totala personliga inkomster *plus* ej utdelade vinster, som gick till den övre 1 procenten av inkomsttagarna (i stort sett 200 000 familjer) sjönk mellan 1938 och 1947 bara från 20 till 19 procent före skatt (från 15 till 11 efter skatt), och den som gick till de övre 25 procenten bara från 60 till 57 procent före skatt (från 55 till 49 *efter* skatt). Vad beträffar den *lägre* halvan av alla inkomster, ökade denna knappast alls före skatt, och t.o.m. räknat i inkomst *efter* skatt steg den bara från 27 till 30 procent.⁶ I USA minskade i själva verket den andel av den totala inkomsten som gick till de lägsta tre tiondelarna av inkomsttagarna.⁷

De siffror som visar en minskning av de högre inkomsttagarnas andel överskattar i själva

⁴ T. N. E. C. Memorandum nr 29, 56-57, 104 f. Paul Sweezy diskuterar hela frågan i sin *The Present as History*; även författaren i *Studies*, s. 350-51.

⁵ *The Logic of British and American Industry*, s. 193.

⁶ Dudley Seers i *Bulletin of the Oxford Institute of Statistics*, september 1949, s. 262.

⁷ Gabriel Kolko i *Universities and Left Review*, nr 2.

verket troligen denna minskning, eftersom de inte tar hänsyn till kapitalvinster och utgifter från sådana. Inte heller tar de hänsyn till den efter kriget allt vanligare vanan att debitera avsevärda utgifter på 'omkostnadskonton'. Då man skall bedöma amerikanska siffror av detta slag måste man komma ihåg att både skattesmitning och omkostnadskonton utgör särskilt viktiga reservationer där.

Det tycks finnas alla skäl till att dra slutsatsen att kapitalismens grundläggande kännetecken kvarstår, så som vi definierade dem i kapitel 1, trots alla försök att gömma dem eller trola bort dem.